

Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos „konservatyvusis posūkis“ po 2010 metų: socioideologinis aspektas

Kęstutis Šapoka

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Lithuanian Culture Research Institute
kestas.sapoka@gmail.com

Santrauka. Nepriklausomybės laikotarpio Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemoje įprasta ideologiją slėpti po alegorijomis ir metaforomis. Tad straipsnio tikslas – eksplicuoti šio laikotarpio Vilniaus šiuolaikinio meno sistemoje dominuojančią ideologiją išryškinant esminius jos kaitos riboženklis. Tuo tikslu pasitelkus Karlo Mannheimo ir Michaelio Freedeno ideologijų tyrimą, taip pat remiantis Mariaus P. Šaulausko bei Zenono Norkaus pokomunistinės transformacijos Lietuvoje tyrimais analizuojamos Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos diskurso kvaziideologinės preferencijos. Tyrimas parodė, kad oficialios konservatyvios kultūros politikos terpėje Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistema ir ją reprezentuojantis diskursas nuo 1992 m. iki maždaug 2010 m. reprezentavo (neo)liberalią ideologiją. Tai buvo daroma netiesiogiai – atviros ideologinės retorikos vengta, ji buvo išreikšta arba maskuojama metaforomis ar tiesiog labai aptaki. Nuo 2010 m. fiksuotinas Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos (diskurso) „konservatyvusis posūkis“, kaip globalios konservatyvios slinkties padarinys. Ideologinio konservatyvėjimo procesai dar nėra pasibaigę, todėl po 2010 m. Vilniaus šiuolaikinio meno sistemoje vykstanti kaita kol kas negali būti vertinama vienareikšmiškai.

Raktiniai žodžiai: ideologija, moderni restauracija, (Vilniaus) šiuolaikinio meno institucijos, šiuolaikinis menas, (neo)liberalizmas, „konservatyvusis posūkis“, konservatyvusis avangardas, postkonservatizmas.

A ‘Conservative Turn’ of the Vilnius Contemporary Art (Institutional) System after 2010: A Socio-Ideological Aspect

Abstract. It has become common practice for the contemporary art (institutional) system in Vilnius to hide ideology under allegories and metaphors. The aim of the article is to expose the dominant ideology in the Vilnius contemporary art system during the period of independence, highlighting the main markers of its change. To this end, the quasi-ideological preferences of the discourse of the Vilnius contemporary art (institutional) system are analyzed by using a study of Karl Mannheim’s and Michael Freedeno’s on ideologies, as well as the studies of the post-communist transformation in Lithuania by Marius P. Šaulauskas and Zenonas Norkus. The research has shown that from 1992 to around 2010, in the environment of official conservative cultural policy, the Vilnius contemporary art (institutional) system and the discourse representing it has embodied (neo)liberal ideology. This

Received: 20/05/2024. **Accepted:** 14/08/2024.

Copyright © 2023 Kęstutis Šapoka. Published by the [MartyNAS Mažvydas National Library of Lithuania](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#) (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

was accomplished indirectly by avoiding open or using vague ideological rhetoric and expressing or disguising it in metaphors. Since 2010, a ‘conservative turn’ of the Vilnius contemporary art (institutional) system (discourse) can be observed as a consequence of the global conservative drift. The processes of ideological conservatism are not yet over; therefore, the change in the Vilnius contemporary art system after 2010 cannot yet be evaluated unequivocally.

Keywords: ideology, modern restoration, (Vilnius) contemporary art institutions, contemporary art, (neo)liberalism, ‘conservative turn,’ conservative avant-garde, post-conservatism.

Įvadas

2005 m. buvusi George'o Soroso šiuolaikinio meno centro direktorės pavaduotoja, Lietuvos nacionalinės galerijos vedėja Lolita Jablonskienė (Vilniaus) dailės institucijų sistemos transformacijas po 1990 m. apibendrino taiklia fraze – „kažkas atsitiko“¹. Tai – šmaikšti alegorija. Tačiau šiuo atveju ji kartu yra ir problemiška. Kodėl biurokratinio (ir, išėitų, ideologinio) elito atstovė socioideologinę tematiką alegorizuoja?

Žinoma, tai nėra joks priekaištas. Kiekvienas formuluoja mintis taip, kaip nori. Tiesiog bėgimas nuo ideologinių formuluočių yra Lietuvos (t. y. Vilniaus)² šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos (vadovaujamam) elitui gana būdingas bruožas.

Jeigu ideologiją suprasime labiau iš postmarksistinių pozicijų – kaip „klaidingos sąmonės“ atskleidimą, tai minėtą alegorizavimą galima vertinti kaip dominuojančios ideologijos maskavimą. Tokiu atveju ideologija pavadinama tai, kas netinka esamajai ideologinei konjunktūrai (iš kurios galios pozicijų kalbama), kartu ją pačią įvelkant į alegorijas, metaforas ir panašiai. Beje, tokia „ideologijos be ideologijos“ savimonė būdinga tiek neoliberaliajai, tiek ir konservatyviajai ideologijai³.

Tad klaustina: kokią ideologiją reprezentuoja Vilniaus šiuolaikinio meno sistema po 1990 metų? Ir ar per nepriklausomybės tris dešimtmečius būta tos ideologijos pastebimų kaitos procesų?

Ir vėl susiduriame su dviprasmybe. Turbūt negalėtume ginčytis, jog po 1990 m. Lietuva pasuko (neo)liberalios demokratijos arba (neo)liberalaus kapitalizmo keliu⁴. Tai yra dominuojanti nepriklausomybės ideologija (tiesa, su stipriu konservatizmo mišiniu), todėl būtų logiška manyti, kad ir (šiuolaikinio) meno sistema išsitenka šioje jei ne ekonominėje, tai bent socioideologinėje ir kultūrinėje paradigmoje. Viena dailėtyrininkė yra replikavusi, jog Lietuvos dailės pasaulyje apie neoliberalizmą ir kitas

¹ Žr. Jablonskienė, L. Procesas 2. In: *Emisija 2004 – ŠMC* / sudarytoja L. Dovydaitytė. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2005, p. 9–10. Čia verta paminėti 1986 m. sukurtą muzikinį filmą „Kažkas atsitiko“. Jame specialiai nufilmuoti trijų muzikos grupių vaizdo klipai: [Vytauto Kernagio](#) su „Artele“, „Foje“ ir „Anties“. Filmą anuomet tapo kone kultiniu – vienu pirmųjų (kultūrinio) persitvarkymo ir (trokštamų) permainų simboliu.

² Kol kas neturime mokslinių darbų, kuriose būtų analizuoti ir išgryninti sovietmečio ar nepriklausomybės laikotarpio Vilniaus ir kitų miestų, regionų meno institucijų sistemos centralizacijos ar savarankiškumo aspektai. Šiuolaikinio meno ir su juo susijusių institucijų sistemoje įprasta vartoti žodį *Lietuvos* (šiuolaikinio meno sistema), nors dažniausiai turima omenyje tik Vilniaus institucijų sistema (Šiuolaikinio meno centras, G. Soroso šiuolaikinio meno centras, Nacionalinė dailės galerija, Vilniaus dailės akademija). Jeigu (retai) ir minimos kitų miestų, regionų institucijos, jas minint nevertojamas žodis *Lietuvos*. Pavyzdžiui, būtų rašoma Kauno... Klaipėdos... Šiaulių... Alytaus ir t. t. *dailės gyvenimas*. Dailėtyrininkė Skaidra Trilupaitytė, turėdama omenyje Vilniaus institucijas, vartoja sąvoką „centrinės institucijos“ (Trilupaitytė, S. *Lietuvos dailės gyvenimas ir institucijų kaita: sovietmečio pabaiga – nepriklausomybės pradžia*. Vilnius: Artseria, 2017, p. 21), kurių ideologinės, socioestetinės struktūros modeliai tarsi savaime, tarsi automatiškai turėtų būti taikytini ir Lietuvos regionų, kitų miestų institucijoms, kurios menamai tėra „centrinų institucijų“ mažesni ir provincialesni klonai. Taigi šis konceptualus (de)centralizacijos aspektas išlieka neapibrėžtas ir netyrinėtas. Šiame straipsnyje, siekiant didesnio sąvokinio ir argumentacinio adekvatumo, vartojama sąvoka Vilniaus *šiuolaikinio meno sistemos*, nes kalbama apie Vilniaus institucijų situaciją (daugiausia apie Vilniaus šiuolaikinio meno centro).

³ Žr. Šapoka, K. Lietuvos dailės (istorijos) kanono kaita: vėlyvasis sovietmetis ir nepriklausomybės laikotarpis. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2022, t. 51, Nr. 2, p. 8, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2022.2.36>.

⁴ Žr. visų pirma: Norkus, Z. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, taip pat prieiga per internetą: https://www.vu.lt/site_files/LD/Kokia_demokratija_koks_kapitalizmas.pdf [žiūrėta 2024-04-25].

ideologines pakraipas esą jau buvo diskutuota prieš gerus 10–15 metų! Išeitų, kad šiame straipsnyje išradinėjamas dviratis – keliama nebeaktualūs klausimai, įrodinėjami savaime suprantami dalykai!*

Vis dėlto jokių tų paminėtų karštų diskusijų pėdsakų – akademinių tyrimų ar studijų – šio straipsnio autoriui, deja, nepavyko rasti. Todėl, kalbant apie temos (užduotų klausimų) ištirtumą, reikia atsižvelgti tiek į *platųjį*, tiek ir *siaurąjį (specializuotą) žinojimą*.

Minėtosijs diskusijos, ko gero, priskirtinos „plačiajam žinojimui“, t. y. tokiam, kai socioideologiniai, taigi ir neoliberalizmo, leitmotyvai dailės kritikos straipsniuose ir akademiniuose straipsnių rinkiniuose iškyla netiesiogiai – kaip įvairių tyrimų papildomi aspektai, kaip apibendrintas *fonas*. Tokių tekstų galėtume rasti daugybę⁵.

Gana retai ideologinis fonas paryškiamas, bet suvokiamas dažniausiai kaip neanalizuotina, nediskutuotina *duotybė*. Antai, minėtuose žurnalo *Acta Academiae Artium Vilnensis* straipsnių rinkiniuose, kurie skirti socioideologinei, sociokultūrinei (Lietuvos) dailės pasaulio problematikai, *neoliberalizmo* termino, juo labiau bandymų įvardyti šiuolaikinio meno sistemos ideologines preferencijas, beveik nerasisime. 2008 m. dailėtyrininkė Elona Lubytė, aptardama meno vadybos aktualijas, straipsnyje mini *postsovietinį kapitalizmą*⁶. 2014 m. žurnalo 74 tome (ir kultūrinėje spaudoje publikuotuose paskiruose labiau beletristinio pobūdžio tekstuose) dailėtyrininkė ir kuratorė Linara Dovydaitytė analizavo neoliberalios ideologijos ir socialinio meno santykio interpretacinius, recepcijos ypatumus. Maža to, šiuos ypatumus netgi taikė Lietuvos šiuolaikinio meno terpei:

*Šių dienų politinius požiūrius į socialinį meną galima skirstyti į dvi dalis. Vienoje pusėje laikomasi nuostatos, kad šiandien dauguma socialinio meno projektų tėra įrankis, kuriuo glaistomos socialinės problemos. Šios nuomonės šalininkai akcentuoja, kad demokratinės kultūros vertybės XX a. pab. – XXI a. pr. tapo vyraujančios neoliberalios ideologijos dalimi, o kompensacinis dalyvavimas kultūroje pakeitė realų dalyvavimą politikoje.*⁷

1996–2005 m. laikotarpio viena labiausiai paplitusių socioideologinės problematikos kryptių Lietuvos dailėtyroje ir dailės sociologijoje buvo konservatyviosios-tradicionalistinės kultūrinės paradigmos kons-tatavimas ir (nebūtinai tiesioginė) kritika. Šiuo atžvilgiu yra įsidėmėtinas 2005 m. publikuotas straipsnių rinkinys „Pažymėtos teritorijos“⁸, kuriame sociologės Eglės Rindzevičiūtės straipsnyje „Identitetas ir saugumas Lietuvos kultūros politikos diskursuose“⁹ konstatuojama dominuojanti Lietuvos kultūros politikos tendencija – konservatyvioji-tradicionalistinė (nacionalistinė). Šiuolaikinio meno sistemos politinės preferencijos straipsnyje neapertos, bet galima numanyti, jog jos laikytinos konservatyviosios-tradicionalistinės paradigmos antiteze. Vis dėlto tai vargiai galima pavadinti „diskusijomis dailės pasaulyje“.

⁵ Minėtinas publikuotas konferencijos pranešimų rinkinys: *Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas = Changes in Lithuanian Art 1990–1996: Institutional Aspect* / vertė A. Laučka, L. Zabulienė. Vilnius: Tarptautinė dailės kritikų asociacija, 1997. Taip pat teminiai Vilniaus dailės akademijos (VDA) mokslinio žurnalo *Acta Academiae Artium Vilnensis* tomai, kurių temos vienaip ar kitaip kelia socioideologinius klausimus, pavyzdžiui: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 50: kultūra, rinka, visuomenė / sudarytojos I. Kuizininė, K. Jakaitė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008; *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 58: menas kaip socialinis diskursas / sudarytoja A. Narušytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010; *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 72: kultūros vadyba ir kultūros politika: kūrybingos veiklos modeliai / sudarytoja I. Kuizininė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2014; *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 84: edukacija mene, menui, per meną / sudarytoja L. Michelkevičė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2017; *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 94: menas valstybėje – valstybė mene / sudarytojos L. Michelkevičė, A. Trakšelytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2019.

⁶ Lubytė, E. Sprendimų galia: dailininkas ir rinka. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2008, t. 50, p. 239. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:;04~2008-1367164648450/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].

⁷ Dovydaitytė, L. Socialinio meno galimybės ir ribos: projekto *Šančiai – draugiška zona* atvejis. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 74, p. 127. Taip pat prieiga per internetą: https://leidykla.vda.lt/Files/file/Acta_74/Acta_74_08_L_Dovydaityte_125_141.pdf [žiūrėta 2024-04-25].

⁸ *Pažymėtos teritorijos* / sudarytojos R. Goštautienė, L. Jablonskienė. Vilnius: Tyto alba, 2005.

⁹ Rindzevičiūtė, E. Identitetas ir saugumas Lietuvos kultūros politikos diskursuose. In: *Pažymėtos teritorijos* / sudarytojos R. Goštautienė, L. Jablonskienė. Vilnius: Tyto alba, 2005, p. 11–30.

Taigi reikia ieškoti *siaurojo (specializuoto) žinojimo* pavyzdžių. Bene nuosekliausiai pokomunistinės Lietuvos ekonominę ir *socioideologinę* kaitą yra tyrę ir atitinkama terminologija (nemaskuodami po alegorijomis) ją įvardiję filosofas Marius Povilas Šaulauskas¹⁰ bei sociologas Zenonas Norkus¹¹. Konkrečiai kultūros srities, o juo labiau šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos, jie atskirai netyrė.

Tyrimo temos (ir iškeltų klausimų) atžvilgiu *siaurajam žinojimui* priskirtini dailėtyrininkės S. Trilupaitytės akademiniai straipsniai¹². Iš jų svarbus minėtoje straipsnių rinktinėje „Pažymėtos teritorijos“ publikuotas jos straipsnis „XX a. pabaigos kultūros karai ir posovietinio dailės gyvenimo lūžiai“¹³, kuriame aptariami XX a. pabaigos kultūros karai, žiniasklaidos skandalai (vienas tokių pasitelkiamas ir šiame straipsnyje), o socioideologiniu aspektu gana detalai aptiriamos Lietuvos (ir TSR) dailės institucijų perturbacijos ir transformacijos 1988–1993 m. laikotarpiu. Šią temą dailėtyrininkė vėliau detaliau išplėtojo 2017 m. publikuotoje monografijoje „Lietuvos dailės gyvenimas ir institucijų kaita: sovietmečio pabaiga – nepriklausomybės pradžia“¹⁴. Atsivėlgiant į šiame straipsnyje analizuojamą problematiką taip pat aktuali S. Trilupaitytės 2015 m. išleista monografija „Kūrybiškumo galia?: neoliberalistinės kultūros politikos kritika“¹⁵. Joje labiau iš postmarksistinių pozicijų dailėtyrininkė nuodugnai analizuoja Lietuvos *neoliberalios kultūros politikos* klausimus, taip pat šiek tiek paliečia ir Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemą. S. Trilupaitytė įvardija nepriklausomybės laikotarpio Lietuvos kultūros sektorių kaip (neo)liberalų, bet sumišusių su konservatyviaja paradigma. Tačiau konkrečiau šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos aiškesnės ideologinės predispozicijos neįvardija.

(Šiuolaikinio) meno kaip ideologijos aspektai tyrinėjami šio straipsnio autoriaus monografijoje „Lietuvių dailės kritika kaip ideologija“¹⁶, kurioje sovietmečio ir ypač nepriklausomybės laikotarpio valstybinė ideologija išryškinama lietuvių dailės kritikos semantinėje struktūroje. Šio straipsnio problematika, ko gero, ir yra artimiausia šios monografijos problematikai, nes joje taip pat analizuojamas (kvaziideologinis) diskursas, nemažai dėmesio skiriama konservatizmo ir neokonservatizmo ideologinėms paradigmoms.

Taigi tarsi savaime suprantami dalykai tampa ne tokie jau savaime suprantami. Tuo vadovaujantis keltinas pirmasis tyrimo uždavinys – įvardyti 1992¹⁷–2010¹⁸ m. Vilniaus šiuolaikinio meno sistemoje

¹⁰ Žr. visų pirma: Šaulauskas, M. P. Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą. *Problemos*, 1998, t. 53, p. 5–24, <https://doi.org/10.15388/Problemos.1998.53.6904>; Šaulauskas, M. P. Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą? *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 1998, t. 2, Nr. 2, p. 77–94, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1998.2.6759>; Šaulauskas, M. P. Metodologinis pokomunistinės revoliucijos iššūkis. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 1999, t. 6, Nr. 4, p. 17–27, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1999.4.7013>.

¹¹ Žr. Norkus, Z. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*; Norkus, Z. *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Auksio žuvis, 2014, taip pat prieiga per internetą: <https://web.vu.lt/fsf/z.norkus/files/2014/02/Du20me%C4%8Diai.pdf> [žiūrėta 2024-04-25]; Norkus, Z. *Post-Communist Transformations in Baltic Countries: A Restorations Approach in Comparative Historical Sociology*. Cham: Springer, 2023, <https://doi.org/10.1007/978-3-031-39496-6>; Norkus, Z. *The Great Restoration: Post-Communist Transformations from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Restorations*. Leiden: Brill, 2023, <https://doi.org/10.1163/9789004683327>.

¹² Žr. Trilupaitytė, S. Globalūs XXI a. muziejai, SRGF ir Vilniaus kultūrinio planavimo retorika. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2008, t. 50, p. 273–293, taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2008~1367164649097/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25]; Trilupaitytė, S. Kiekvienas yra menininkas? Kritinės pastabos apie postmoderniąją kūrybiškumo sampratą. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 72, p. 73–87, taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2014~1464877478556/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25]; Trilupaitytė, S. Meninio aktyvizmo įmuziejimas. Arba kritika kaip ekspozicijos objektas. *Lietuvos kultūros tyrimai*, 2019, Nr. 11, p. 96–110, taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2019~1611855345704/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].

¹³ Žr. Trilupaitytė, S. XX a. pabaigos kultūros karai ir posovietinio dailės gyvenimo lūžiai. In: *Pažymėtos teritorijos / sudarytojos R. Goštautienė, L. Jablonskienė*. Vilnius: Tyto alba, 2005, p. 43–69.

¹⁴ Trilupaitytė, S. *Lietuvos dailės gyvenimas ir institucijų kaita: sovietmečio pabaiga – nepriklausomybės pradžia*.

¹⁵ Trilupaitytė, S. *Kūrybiškumo galia?: neoliberalistinės kultūros politikos kritika*. Vilnius: DEMOS kritinės minties institutas, 2015.

¹⁶ Šapoka, K. *Lietuvių dailės kritika kaip ideologija*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022.

¹⁷ 1992 m. įsteigtas Vilniaus šiuolaikinio meno centras.

¹⁸ 2010 m. yra riboženklis, žymintis XXI a. 2 dešimtmečio pradžioje prasidėjusį globalųjį ideologinį „konservatyvųjį posūkį“.

dominuojančią ideologiją, atsižvelgiant į dailės (institucijų) sistemos vidines ideologines perskyras („tradicionalistus“ ir „radikalus“). Įvardijus dominuojančią ideologiją, pereinama prie šio tyrimo antrojo uždavinio – išryškinti Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos (diskurso) tendenciją slėpti dominuojančią ideologiją po metaforomis ir alegorijomis. Pagaliau keltinas trečiasis (svarbiausias) šio tyrimo uždavinys – išryškinti Vilniaus šiuolaikinio meno sistemoje dominuojančios ideologijos paradigminę kaitą po 2010 metų.

Ši paradigminė kaita analizuojama per globalaus „konservatyviojo posūkio“, įvykusio po 2010 m., prizmę. Globaliam „konservatyviajam posūkiui“ (JAV, Didžiojoje Britanijoje, Brazilijoje, Vakarų ir Rytų Europos šalyse, Rusijoje) po 2010 m. skirtų studijų aprėptis yra milžiniška. Pasitelkiamos tos studijos, kurios labiau susijusios su šiame tyrime nagrinėjama klausimais¹⁹. Detaliau apsišojama ties „konservatyviuoju posūkiu“ Rusijoje²⁰ teigiant, jog įvairūs šios šalies sociopolitiniai ir kultūriniai procesai taip pat atsispindi ir Lietuvoje, tiesa, labiau užslėptai (arba tokią įtaką apskritai neigiant). Kitaip tariant, Rusijoje vykę ir vykstantys autokratinio neoliberalizmo (po 2022 m. vasario 24 d. – jau ir fašistinio neoliberalizmo) procesai Lietuvoje yra tarsi išstumti į kolektyvinę pasąmonę ir atsispindi joje kaip negatyvus Didysis Kitas²¹.

„Konservatyvusis posūkis“ Lietuvoje paskiruose tyimuose fiksuojamas taip pat netiesiogiai. Jis numanomas, nuspėjamas, implicitiškai išreikštas²². O studijų, skirtų konkrečiai Vilniaus (šiuolaikinio) meno sistemos konservatyvėjimo procesams po 2010 m., kol kas nėra.

Šiame straipsnyje tiriamas Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos diskursas, tiksliau – straipsniai, tekstai, pasisakymai su (kvazi)ideologinėmis užuominomis, potekstėmis ir alegorijomis, pradedant nuo Vilniaus šiuolaikinio meno centro (toliau – ŠMC) steigties 1992 metais. Ypatingas dėmesys skiriamas

¹⁹ Žr. Connolly, E. W. *The Struggle for Multifaceted Democracy under Trumpism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017; Galston, W. A. *Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy*. New Haven: Yale University Press, 2018; Norris, P.; Inglehart, R. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019, <https://doi.org/10.1017/9781108595841>; Traverso, E. *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right* / Translated by D. Broder. London: Verso, 2019; Miller, J. C. *Spectacle and Trumpism: An Embodied Assemblage Approach*. Bristol: Bristol University Press, 2021, <https://doi.org/10.46692/9781529212518>; *A Horizon of (Im)possibilities: A Chronicle of Brazil's Conservative Turn* / Eds. K. Hatzikidi, E. Dullo. London: University of London Press, 2021, taip pat prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv24w62hm> [žiūrėta 2024-03-25]; Stasinski, R. *The Conservative Turn: Formation of a Right-wing Discourse around the Exhibition Sztuka Polityczna in Warsaw: [Dissertation]*. Swedish: Upsala Universitet, 2023, prieiga per internetą: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-514565> [žiūrėta 2024-04-25]; Abel, R. L. *How Autocrats Seek Power: Resistance to Trump and Trumpism*. New York: Routledge, 2024.

²⁰ Svarbiausieji tyrimai: Robinson, P. *Russian Conservatism*. Ithaca: Cornell University Press, 2019, <https://doi.org/10.7591/9781501747366>; *Contemporary Russian Conservatism: Problems, Paradoxes, and Perspectives* / Eds. M. Suslov, D. Uzlaner. Leiden: Brill, 2020; *The Post-Soviet Politics of Utopia: Language, Fiction and Fantasy in Modern Russia* / Eds. M. Suslov, Per-Arne Bodin. London: Tauris, 2020, <https://doi.org/10.5040/9781788317078>; Будрайтскис, И. *Мир, который построил Хантингтон и в котором живём все мы. Парадоксы консервативного поворота в России*. Москва: Издательство книжного магазина «Циолковский», 2020; Diesen, G. *Russian Conservatism: Managing Change under Permanent Revolution*. Lanham, MD & London: Rowman & Littlefield, 2021; Budraitiskis, I. *Dissidents among Dissidents: Ideology, Politics and the Left in Post-Soviet Russia*. London: Verso, 2022; Laruelle, M. A Grassroots Conservatism? Taking a Fine-grained View of Conservative Attitudes among Russians. *East European Politics*, Vol. 39, No. 2, 2023, p. 173–193, <https://doi.org/10.1080/21599165.2022.2045962>; Shcherbak, A. Russia's "Conservative Turn" after 2012: Evidence from the European Social Survey. *East European Politics*, 2023, Vol. 39, No 2, p. 194–219, <https://doi.org/10.1080/21599165.2022.2084077>.

²¹ Politologė Monika Gimbutaitė, aptardama „nacionalizmo temperatūros“ kismus Lietuvoje 2013–2019 m. per Vyčio simbolio recepciją, taip pat pastebi Rusijos kaip *kito* (negatyvų) poveikį, kuris „[...] gerokai dažniau atsikartoja Vytį naudojant kaip politinį įrankį, o jose abstraktusis *kitas* kartais tampa aiškiai įvardytu *kitu*, t. y. Rusija, [tai] leidžia svarstyti, ar Vyčio sklaidos suintensyvėjimas negali būti siejamas su Rusijos grėsme ir iš jos atsirandančia baime“. – Gimbutaitė, M. Į naujus kontekstus išjojęs Vytis: kaip besikeičiantis simbolio vartojimas siejasi su nacionalizmo temperatūra? *Politologija*, 2022, t. 106, Nr. 2, p. 123, <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.106.3>.

²² Žr. visų pirma: Zaremba, A. Ar egzistuoja radikali dešinė Lietuvoje? *Politologija*, 2013, t. 71, Nr. 3, p. 46–77, <https://doi.org/10.15388/Polit.2013.3.1732>. Taip pat žr. Ulinskaitė, J. Lietuvos politinės partijos populizmo amžiuje: 2016 ir 2020 m. Seimo rinkimų programų turinio analizė. *Politologija*, 2021, t. 101, Nr. 1, p. 52–77, <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.101.2>; Gimbutaitė, M. Į naujus kontekstus išjojęs Vytis: kaip besikeičiantis simbolio vartojimas siejasi su nacionalizmo temperatūra?, p. 89–130; Jonutis, K. Populism and Conspiracy Theories: The Case of the Lithuanian Family Movement. *Aktualu Rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 1, Nr. 20, p. 93–107, <https://doi.org/10.51740/RT.1.20.5>.

šios sistemos *administracinio aparato* atstov(i)ų (daugiausia sistemos *ideologinių agentų* – institucijų vadovų ir vadovių) pasisakymams apie nepriklausomybės laikotarpio Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) raidos ypatumus.

Tiriant šį diskursą straipsnyje remiamasi Karlo Mannheimo²³, taip pat Michaelio Freedeno²⁴ analitiniu ideologijų tyrimo modeliu, kuriame ideologijos traktuojamos kaip *kalbiniai stiliai* su jiems būdingais specifiniais konceptais ir semantika. Kadangi analitinė ideologijų tyrimo paradigma iš dalies susijusi ir su (post)marksistine paradigma, ideologijos kaip „klaidingos sąmonės“ (demaskavimo) koncepcija taip pat turima omenyje, nors šiame straipsnyje ji nėra dominuojanti.

Galiausiai, tyrime pasitelkiamas ir konkretus pavyzdys – 2021 m. kilęs skandalas dėl šiuolaikinio meno kūrinio (videoperformanso *Kliksas / Restartas*), sukurto 2000 m., tariamo antipatriotiškumo. Analizuojama šio žiniasklaidoje aptarinėto skandalo retorika.

Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmoji straipsnio dalis skirta tyrimo bendrosioms teorinėms ir metodologinėms gairėms nušviesti. Jos pirmame skyriuje apibrėžiama ideologijos samprata, kuria remiamasi tolesniuose šio tyrimo etapuose. Antrame skyriuje glaustai pristatomi esminiai konservatizmo, liberalizmo ir iš dalies socializmo ideologijų postulatai tam, kad vėliau būtų lengviau identifikuoti nepriklausomybės laikotarpio Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos diskurso ideologines preferencijas. Trečiame skyriuje aptariamas meno ir ideologijos santykis totalitariniuose politiniuose režimuose. Paskutiniame – ketvirtame – pirmosios dalies skyriuje nusakomas šiuolaikinio meno ir ideologijos sąlytis neoliberalaus kapitalizmo sąlygomis.

Apibrėžus ideologijos sampratą, išryškinius ideologijų ir jų santykio su (vaizduojamuoju) menu esminius aspektus, antroje straipsnio dalyje tyrimo objektas yra labiau sukonkretinamas. Šios dalies pirmame skyriuje įvardijama nepriklausomybės laikotarpiu Lietuvoje dominuojanti oficiali ideologija. Šiame ideologiniame fone, pasitelkus Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos institucijų atstov(i)ų retorikos pavyzdžius, analizuojama institucijų sistemos specifika 1992–2010 m. laikotarpiu. Antrame skyriuje ši analizė pratęsiama dėmesį sutelkiant į Vilniaus (dailės) institucijų ir dailės pasaulyje 1992–1993 m. susiformavusią „ideologinę perskyrą“, kuri, retrospektyviai žiūrint, yra itin svarbi norint geriau pažinti Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos „konservatyviojo posūkio“ po 2010 m. struktūrines priežastis. Baigiamajame (trečiame) antrosios dalies skyriuje aiškinamasi, kiek pagrįsta yra minėta institucijų ir dailės apskritai ideologinė skirtis. Keliamas *revoliucijos* termino 1988–1993 m. visuomeninės kaitos procesų fone pagrįstumo klausimas.

Sukonkretinus Vilniaus (šiuolaikinio) meno institucijų sistemos ideologines preferencijas ir jų mas-kavimo profesiniame diskurse niuansus, paskutinėje – trečiojoje – straipsnio dalyje dėmesys sutelkiamas į „konservatyvųjų posūkių“ po 2010 metų. Šios dalies pirmame skyriuje aptariama globalaus „konservatyviojo posūkio“ specifika ir semantika. Antrame skyriuje išryškintas „konservatyvusis posūkis“ Rusijoje, konkrečiai – jos šiuolaikinė meno (institucijų) sistema, kurios aspektai, elementai paslėptu veidrodiniu principu atsispindi ir Lietuvos sociokultūriniame lauke. Galiausiai, trečiame skyriuje analizuojama Lietuvos (Vilniaus) dailės ir šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos „konservatyviojo posūkio“ po 2010 m. specifika. Šios specifikos aptarimą pratęsia konkretaus atvejo – 2021 m. dėl šiuolaikinio meno kūrinio (videoperformanso *Kliksas / Restartas*), sukurto 2000 m., kilusio skandalo ir jo retorikos analizė, kuriai skirtas šios dalies paskutinis – ketvirtas – skyrius.

Šis tyrimas yra pirmas bandymas perskaityti ir (į)vertinti Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos diskursą susiejant jį su XXI a. 2 dešimtmečio globaliu „konservatyviuoju posūkiu“. Tyrimas

²³ Žr. visų pirma: Mannheim, K. *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 1954, taip pat prieiga per internetą: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4621877/mod_resource/content/1/MANNHEIM%2C%20KARL.%20Ideology%20and%20Utopia.pdf [žiūrėta 2024-04-25].

²⁴ Žr. visų pirma: Freedman, M. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Oxford University Press, 1998, <https://doi.org/10.1093/019829414X.001.0001>; Freedman, M. Ideology and Political Theory. *Journal of Political Ideologies*, 2006, Vol. 11, No. 1, p. 3–22, <https://doi.org/10.1080/13569310500395834>.

analitiškai artikuliuoja Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos diskurso, per pastaruosius trisdešimt metų įgavusio (savi)mitologizacijos bruožų, ideologines preferencijas, jų kaitos ypatumus. Be to, tyrimas gali būti aktualus bei naudingas ir tiems skaitytojams, kuriems rūpi ne tiek Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos funkcionavimas, bet kurie vienaip ar kitaip susiję su kultūros institucijomis ir (ar) kultūra plačiąja prasme.

1. Ideologija

1.1. Kas yra ideologija?

Viena labiausiai paplitusių yra marksistinė ir postmarksistinė ideologijos traktuotė. Pagal klasikinę marksistinę paradigmą, ideologija yra „klaidinga sąmonė“ (vok. *falsches Bewusstsein*)²⁵, besireiškianti „iškreipta forma, kuria šventeiviška ir veidmainiška buržua ideologija vaizduoja savo atskirus interesus kaip visuotinius interesus“²⁶. Postmarksistinė ideologijos samprata nėra tokia kategoriška. Anot lenkų politinės sociologijos atstovo Jerzy Józefo Wiatro, laikomo jungiamąja grandimi tarp (sovietmečio Lenkijos) komunistinio marksizmo ir pokomunistinio kairiojo demokratizmo, ideologija yra:

*santykinais susisteminta pažiūrų visuma, kurios skiriamasis požymis – funkcinis ryšys su socialinės grupės interesais ir siekimais. Tai gi į „ideologijos“ sąvoką įeina idėjos, atsiradusios ir paplitusios kaip tam tikros socialinės grupės apibrėžtos istorinės patirties ir konkrečių gyvenimo sąlygų padarinys.*²⁷

Prancūzų sociologas Pierre'as Bourdieu iš dalies tęsė Maxo Weberio sociologijos tradicijas, bet iš dalies rėmėsi ir Louis Althusserio indoktrinacijos per ideologinius valstybės aparatus idėja. P. Bourdieu teigė, jog tai, ką laikome natūralia humanitarine-akademine / kultūrine / menine geneze, yra specifinių atpažinimo kodų sąveikos jau socioideologiškai suformuotame verčių lauke (pranc. *le champ*; angl. *field*) dinamika. Tai percepcijos ir vertinimo kategorijų visuma, kurią specifiskai struktūruoja „klasifikacijos principas, organizuojantis agentų (aktyvių lauko dalyvių) veiklas“²⁸, kurį P. Bourdieu vadino *habitus*. Ši ideologinės indoktrinacijos mechanizmą, kai pati ideologija slepiama po „natūralumu“ (arba metaforomis), sociologas vadino „institucine transcendencija“²⁹.

Kita vertus, sociologas K. Mannheimas, nors ir remdamasis marksistine samprata, siūlė nesuabsoliutinti „klaidingos sąmonės“ negatyvaus modelio, o ideologiją suprasti analitiškai – kaip įvairių ideologinių koncepcijų visumą. Todėl šias koncepcijas, mąstytojo teigimu, įmanoma vertinti daugiau ar mažiau neutraliu empiriniu (žinojimo sociologijos) arba *reliacinio* požiūriu. Konkrečiau kalbant – kaip į tam tikrų istoriškai susiformavusių idėjų (dažniausiai politinių), būdingų vienai ar kitai ideologijai ir užimančių tam tikras socialines pozicijas, visumas. *Reliacinis požiūris* šiuo atveju reikštų įvairių ideologijų idėjinį programų – mąstymo būdų, socialinės tikrovės aiškinimo koncepcijų, politinio turinio – lyginimą tarpusavyje, nustatant jų istorinę situaciją, konceptualius skirtumus ir ypatumus, tačiau vertybiškai kurios nors neišskiriant (kiek tai įmanoma), nesitapatinant su kuria nors iš jų³⁰.

Antai, apibūdindamas K. Mannheimo ideologijos koncepciją, politologas Justinas Dementavičius taip pat teigia, jog K. Mannheimas ideologinį mąstymą siejo su socialinėmis grupėmis, bet pats savo

²⁵ Žr. Marx, K.; Engels, F. *Marx & Engels: Collected Works: Vol. 28: Marx 1857–1861*. London: Lawrence & Wishart, 1986, p. 25, taip pat prieiga per internetą: https://www.hekmatist.com/Marx%20Engels/Marx%20%20Engels%20Collected%20Works%20Volume%2028_%20Ka%20-%20Karl%20Marx.pdf [žiūrėta 2024-04-25].

²⁶ Marksas, K.; Engelsas, F. *Vokiečių ideologija: naujosios vokiečių filosofijos, atstovaujamos Foerbacho, B. Bauerio ir Štirnerio, ir vokiečių socializmo, atstovaujamo įvairių jo pranašų, kritika* / iš vokiečių k. vertė A. Kanapeckas. Vilnius: Mintis, 1974, p. 135.

²⁷ Cituojama iš: Nežnovas, G. Ideologija ir menas. *Problemos*, 1976, Nr. 17, p. 35, <https://doi.org/10.15388/Problemos.1976.17.5608>.

²⁸ Gaižutytė, Ž. Pierre'o Bourdieu meno sociologijos principai. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2003, t. 30, p. 373.

²⁹ Plačiau žr. Bourdieu, P. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field* / Translated by S. Emanuel. Stanford: Stanford University Press, 1996, p. 270, 274.

³⁰ Plačiau žr. Mannheim, K. *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, p. 65–70.

tyrimuose atsiejo nuo konkrečių istorinių-socialinių aplinkybių tam, kad išlaikytų nešališkumą, taigi ideologiją traktavo kaip specifinį žinojimą, pagal kurį interpretuojamas pasaulis³¹.

Galiausiai, pagal politinį turinį politinėje teorijoje K. Mannheimas išskyrė tokius ideologijos tipus, susiformavusius XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje (reikia nepamiršti, kad cituojamas 1954 m. publikuotas mąstytojo veikalas): *biurokratinį konservatizmą, konservatyvųjį istoriškumą, liberalųjį-demokratinį buržuazinį mąstymą, socialistų-komunistų ideologinę paradigmą ir fašizmą*³².

Politologas M. Freedenas ideologijos semantiką dar labiau susiejo su lingvistika ir ideologiją vadino „politinio tikėjimo sistemomis“³³, arba „politinio mąstymo žanrais“³⁴. Maža to, M. Freedeno teigimu, tie mąstymo žanrai identifikuojami kaip kalbinės sistemos su savo vidine struktūra ir atitinkamomis sąvokomis (politiniais konceptais). Tai tarsi *kalbiniai stiliai*, kuriuos ir susieja politiniai konceptai, todėl pirmiausia reikėtų „ieškoti kiekvienos ideologijos esminių elementų, t. y. sąvokų, ir aprašyti šių elementų santykį, jų semantinį lauką“³⁵.

1.2. Konservatizmo, liberalizmo ir socializmo ideologijos

Šiam tyrimui svarbūs du politinio mąstymo žanrai – *konservatizmas* ir *liberalizmas*. *Socializmas* laikytinas labiau šalutiniu, nes kalbama apie pokomunistinę Lietuvos, kurioje kairė politinė mintis nėra populiarė, situaciją.

Konservatizmo politinė ir socialinė filosofija paprastai remiasi tradicinių socialinių institucijų, praktikų ir vertybių idėja. Modernaus konservatizmo apmatus po Antrojo pasaulinio karo formulavo britų filosofas Michaelis Oakeshottas 1956 m. straipsnyje „Būti konservatoriumi“ („On Being Conservative“)³⁶ ir JAV politikos mokslų atstovas Samuelis P. Huntingtonas 1957 m. straipsnyje „Konservatizmas kaip ideologija“ („Conservatism as an Ideology“)³⁷.

S. Huntingtonas apibrėžė tris konservatizmo ideologijos porūšius – aristokratinį, autonominį ir situacinį (institucinį). Jo teigimu, universaliausias ir demokratiškiausias yra situacinis (institucinis) konservatizmas, kuris „racionalizuoja egzistuojančias institucijas pagal Dievo, gamtos ir žmogaus prigimtį“³⁸. Apskritai, tradiciškiau suprantamas, netgi modernus konservatizmas nukreiptas prieš žemesniųjų socialinių sluoksnių įtaką visuomenėje, prieš komercializmą, industrializaciją, liberalizmą ir jo nulemtą kraštutinį individualizmą³⁹. Konservatizme svarbios yra tradicijos, arba, anot lietuvių filosofinio konservatizmo atstovo Alvydo Jokubaičio, „metafizinis susižavėjimas istorine praeitimi“⁴⁰, „tvarkos ilgesys“, stabilumo poreikis ir rėmimasis autoritetais.

O štai M. Oakeshotto konservatizmo koncepcija iš dalies siejosi su liberalizmo idėjomis. Šis autorius teigė, kad įmanomas individo laisvas pasirinkimas, tačiau jis turi būti motyvuotas ir orientuotas į bendrųjų taisyklių priėmimą. Minėtame 1956 m. straipsnyje, iš dalies remdamasis Edmundu Burke'u, M. Oakeshottas teigė, kad konservatizmas yra priešingas ideologijai, kurios (negatyvia prasme) permelkti liberalizmas ir socializmas. Todėl konservatizmas ypač kritiškai nusistatęs socialinių utopijų ir

³¹ Dementavičius, J. *Tradicijos palikimas: centro dešinės ideologinė vaizduotė Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2023, p. 15.

³² Mannheim, K. *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, p. 104.

³³ Freedden, M. Ideology and Political Theory. *Journal of Political Ideologies*, 2006, Vol. 11, No. 1, p. 4, <https://doi.org/10.1080/13569310500395834>.

³⁴ Freedden, M. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, p. 13.

³⁵ *Ibidem*, p. 36.

³⁶ Oakeshott, M. On Being Conservative. In: Oakeshott, M. *Rationalism in Politics and Other Essays* / Foreword by T. Fuller. Indianapolis: Liberty Fund, 1991, p. 407–437.

³⁷ Huntington, S. P. Conservatism as an Ideology. *The American Political Science Review*, 1957, Vol. 51, No. 2, p. 454–473, <https://doi.org/10.2307/1952202>.

³⁸ *Ibidem*, p. 457.

³⁹ Žr. *ibidem*, p. 454.

⁴⁰ Jokubaitis, A. *Postmodernizmas ir konservatizmas*. Kaunas: Naujasis lankas, 1997, p. 43.

radikalizmą (pavyzdžiui, socialistinių) atžvilgiu. Laikantis tokių nuostatų, M. Oakeshotto teigimu, visuomenėje išvengiama sutrikimų ir disfunkcijų. Pagaliau mąstytojas formuluoja požiūrį, kad konservatizmas yra veikiau žmogiškosios mąstysenos ir veiksenos kryptis, universali pasaulėžiūra, pranokstanti ideologijas – kitaip tariant, *viršideologija*⁴¹.

Taigi, nors S. Huntingtono ir M. Oakeshotto požiūriai į konservatizmą šiek tiek skyrėsi, jų koncepcijas jungia šie konceptai: *tradicija, istorinė patirtis, autoritetas, organiškai nusistovėję papročiai, įpročiai, religija, elitarizmas*.

Liberalizmo ideologija paprastai suabsoliutina individo teises ir laisves, tad esminis (politinis) konceptas yra *laisvė*. Šios ideologinės krypties atstovai akcentuoja politinę ir teisinę lygybę, laisvąją rinką, privačią nuosavybę. Svarbi *individualizmo* samprata – asmens savarankiškumas ir sąžinė, t. y. sąžiningi asmeniniai pasirinkimai. Anot vieno lietuvių (konservatyviojo) liberalizmo atstovų Dariaus Kuolio, kiekvieno žmogaus asmeninis įsipareigojimas neišvengiamai įgyja ir visuomeninį pobūdį⁴². Pažymėtina, kad prie XX a. antros pusės liberalizmo paradigmos sukūrimo labiausiai prisidėjo austrų kilmės ekonomistas Friedrichas Augustas von Hayekas, amerikiečių ekonomistas Miltonas Friedmanas ir amerikiečių politikos filosofas Johnas Bordley Rawlsas. Nepriklausomoje Lietuvoje vienas garsiausių akademinų liberalų buvo Leonidas Donskis.

F. Hayeko teigimu, laisvoji rinka, grįsta konkurencinės individualios laisvės, reguliuojamos *protingų legalių institucijų*, samprata, turi būti radikaliai priešinama dogmatiškai ir autoritarinei, pavyzdžiui, socialistinei, valstybinio kolektyvinio planavimo ekonomikai. Nėra absoliutaus kolektyvinio ar individualaus žinojimo, todėl reikia jį decentralizuoti pasitelkiant individualaus *grynojo pasirinkimo* principą, tačiau žinant tvarką, kuri garantuoja tinkamus, teisingus pasirinkimus. Pastarieji galop sukuria „spontanišką pusiausvyrą“, arba „spontanišką (ekonominę) tvarką“⁴³.

J. Rawlsas kėlė pamatinį visuomenės funkcionavimo klausimą:

*Kokia teisingumo samprata reikėtų vadovautis nusakant laisvų ir lygių bei visiškai kooperatyvių (cooperating) visuomenės narių sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas visą jų gyvenimą, net iš kartos į kartą?*⁴⁴

J. Rawlso požiūriu, tokią sampratą siūlo politinis liberalizmas, generuojantis politinę teisingumo koncepciją, kuri sulauktų protingų religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų, išpažįtamų atitinkamoje visuomenėje, susikertančio palaikymo⁴⁵. Tokiu būdu, nepaisant piliečius skiriančių religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų, vis dėlto būtų išsaugota stabili demokratinė visuomenė, (nešališku) „pragmatišku protu“ paremtas konsensusas.

Jau buvo minėta, kad šiame straipsnyje socializmas kaip apibendrinta įvairių kairiųjų ideologijų visuma (dažnai kildinama iš marksizmo) atskirai nebus analizuojamas. Be to, apie šią ideologiją kaip „klaidingos sąmonės“ traktuotę jau buvo užsiminta ankstesniame skyriuje. Užtektų pridurti, jog tai yra politinė ir ekonominė sistema, siekianti panaikinti privačią nuosavybę ir ją bei gamybos procesus suvalstybinti. Pagrindinė socializmo idėja – sukurti beklasę visuomenę, jeigu būtina – netgi per revoliucijas. Tad jos kalbinės sistemos esminiais politiniais konceptais laikytini *kolektyvizmas, lygybė, klaidinga sąmonė, buržuazinės sąmonės demaskavimas, kapitalas, klasių kova* ir panašūs.

Sukonkretinti ideologijos sampratą ir ją išskaidyti į konservatizmo ir liberalizmo (glaustai paminint ir socializmą) mąstymo žanrus reikia todėl, kad būtų aiškesnis toliau analizuojamas specifinis (ne)ideologiškumas Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos diskurse.

⁴¹ Žr. Oakeshott, M. *On Being Conservative*, p. 436–437.

⁴² Kuolys, D. Vytautas Kavolis: ko vertas liberalizmas? *Darbai ir dienos*, 2021, Nr. 75, p. 75, <https://doi.org/10.7220/2335-8769.75.4>.

⁴³ Žr. Hayek, F. A. *The Road to Serfdom*. London: Routledge, 2006, p. 37, 39, taip pat prieiga per internetą: https://ctheory.sitehost.iu.edu/img/Hayek_The_Road_to_Serfdom.pdf [žiūrėta 2024-04-25].

⁴⁴ Rawls, J. *Politisinis liberalizmas* / iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 59.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 65.

1.3. Meno ir ideologijos santykis totalitariniuose politiniuose režimuose

Totalitariniuose režimuose – kairiuosiuose ar dešiniuosiuose – oficialusis menas dažniau sietinas su specifiniu konservatizmu. Užtektų prisiminti nacistinės Vokietijos arba Sovietų Sąjungos (ypač stalinmečio) dailę arba kiną. Vaizduojamojo meno ir totalitarinių sistemų sampynas tyrinėjantis filosofas Borisas Groysas išvelgia sudėtingesnes meno ir politinio totalitarizmo sąsajas. B. Groysas teigimu, nacistinės Vokietijos vaizduojamasis menas metaforizavo nacionalsocializmo paradigmą ne tiesmukai, o per neoantikines (ar pseudoantikines) „herojiško meno“, sujungiančio „didžią praeitį“ ir „naują ateitį“ – „herojiško kūno“ ir „rasinio heroizmo“, ikonografijos variacijas⁴⁶.

Sudėtingas ir ikirevoliucinio, revoliucinio ir porevoliucinio kairiojo rusų avangardo pavyzdys. Jį nagrinėdamas B. Groysas pasitelkė iš pažiūros (formaliai) nesuderinamas socioestetines sistemas – rusų radikalų formalistinių, kairiųjų avangardą ir stalinmečiu įsigalėjusį socialistinį realizmą. Tačiau vertindamas ne iš formalios-dailėtyrinės ir netgi ne iš dailės sociologijos pozicijų, filosofas išvelgė avangardo ir socialistinio realizmo ideologinį tapatumą. Filosofo teigimu, revoliuciniai avangardistai ne tik stengėsi politiškai įgyvendinti savo estetinę programą, bet ir bandė sukurti specifinį estetinį-politinį darinį, kuriame estetika būtų suvokiama išimtinai politiškai, o politika ir apskritai visuomenė struktūruojama (naujosios) estetikos principais⁴⁷.

Stalinmečiu vienintele meno srove paskelbtas socialistinis realizmas (nuo 1932 m.) – „realistinis savo forma ir socialistinis turiniu“⁴⁸ (vėliau formuluotė pakoreguota į „nacionalinis savo forma ir socialistinis turiniu“⁴⁹). Tačiau B. Groysas atkreipė dėmesį, jog avangardo (atstovų) politinis angažuotumas pretenduojant į visuomenės pamatinių struktūrų ir naujo žmogaus apskritai kokybiškai „naują dizainą“ sutapo su politinio režimo – iš pradžių lenininio, ir ypač stalininio – galios aspiracijomis („istorinio optimizmo“, „meilės liaudžiai“, „gyvenimo teigimo“, „tikrojo humanizmo“ konceptais) ir galop ištirpo „socialistiniame realizme“ kaip (jo diegėjų įsitikinimu) „aukščiausioje ir antlaikiškoje vaizduojamojo meno progreso pakopoje“⁵⁰.

Paminėtinas ir specifinis ideologijos ir (vaizduojamojo) meno santykis vėlyvojo brežnevizmo epochoje. B. Groysas dar 1979 m. rašė apie neformalią Maskvos menininkų konceptualistų grupę „Kolektyviniai veiksmai“ (tuomet jau būta neformalaus meno). Filosofas pasitelkė romantinio konceptualizmo terminą. Beje, pats *konceptualizmo* terminas sovietmečiu jau buvo nuoroda į „supuvusius Vakarus“.

B. Groysas romantinį konceptualizmą atsiejo nuo XX a. 6–7 dešimtmečių Vakarų analitinio konceptualizmo ideologijos, kartu – ir nuo sovietinio socialistinio realizmo dogmatikos. *Romantinis* reiškė tiek antianalitinį vakarietiška prasme, tiek ir antipozityvistinį (turimas omenyje tiesmukas, vulgarus socialistinio realizmo pozityvizmas) ir kartu deklaravo savitą dvasingumą ir nuoširdumą, kuris vis dėlto netapatintinas su tradicinės dailės dvasingumo samprata⁵¹.

Antropologas Aleksejus Jurčakas tokį specifinį sociokultūrinį apolitiškumą vėlyvojo brežnevizmo laikotarpiu vadino *performatyviniu posūkiu*. Ideologinės dogmatikos konstatuojamasis (deklaratyvusis) ir kasdienybės (performatyvusis) sociosemantiniai lygmenys nebesutampa, todėl formuojasi alternatyvios prasmės tarpės⁵². Ir šį *performatyvų posūkį* tyrėjas siejo su latentine kaita – apolitiškų alternatyvų

⁴⁶ Groys, B. *Art Power*. Cambridge: The MIT Press, 2008, p. 132, <https://doi.org/10.7551/mitpress/7469.001.0001>.

⁴⁷ Гройс, Б. *Gesamtkunstwerk Сталин*. Москва: Ад Мргинем Пресс, 2013, с. 42.

⁴⁸ Groys, B. *Art Power*, p. 141.

⁴⁹ *Политическая экономия: учебник / составители К. В. Островитянов, Д. Т. Шепилов, Л. А. И. Леонтьев, Д. Лаптев, И. И. Кузьминов, Л. М. Гаговский*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1954, с. 422.

⁵⁰ Гройс, Б. *Gesamtkunstwerk Сталин*, с. 72.

⁵¹ Жг. Гройс, Б. Московский романтический концептуализм = Moscow Romantic Conceptualism. *А-Я (журнал неофициального русского искусства)*, 1979, Но. 1, с. 5–6, taip pat prieiga per internetą: https://monoskop.org/images/f/f3/Groys_Boris_1979_Moscow_Romantic_Conceptualism_EN_RU.pdf [žiūrėta 2024-04-25].

⁵² Юрчак, А. *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*. Москва: Новое литературное обозрение, 2014, с. 69.

entropiškoje semantinėje terpėje formavimasis, A. Jurčako nuomone, nulėmė Sovietų Sąjungos griūtį. Taigi šiuo atveju ideologijos ir (vaizduojamojo) meno santykis reiškiasi per specifinį performatyvųj apolitiškumą, kuris oficialios sistemos gali būti traktuojamas kaip (pavojingai) politinis, t. y. antisovietinis ar nesovietinis⁵³.

Apibendrinant galima teigti, kad aptariant totalitarizmo ir (vaizduojamojo) meno santykį reikia turėti omenyje bent tris tokio santykio būdus. Pirmieji du – kai (vaizduojamojo) meno ideologinė programa sutampa su dominuojančio politinio režimo programa. Tai avangardas, kurio aspiracijos sutampa su politinio režimo galios aspiracijomis, arba tai menas, politinio režimo prievarta pajungtas propagandai. Galiausiai, trečiasis santykis yra paradoksaliai apolitiškas – nedeklaruojantis politinio režimo vertybių – menas gali būti traktuojamas kaip (pavojingai) politiškas.

1.4. (Šiuolaikinio) meno ir ideologijos santykis kapitalistiniame (neo)liberalizme

Kapitalistinio (neo)liberalizmo arba (neo)liberalios demokratijos sąlygomis menas, atrodytų, tiesiogiai nevaržomas ir nereglamentuojamas. Britų socialinės ir politinės filosofijos atstovas Isaiah Berlinas formulavo individo laisvės bendruomenėje klausimus. I. Berlinas sutiko, jog laisvė yra liberalios moralės pagrindas (mąstytojas vartojo dvi angliškas sąvokas – *freedom* ir *liberty* – kaip sinonimus). Vis dėlto *laisvė nėra tiesiog laisvė*, tai – *laisvė kažkam ir kažko atžvilgiu*⁵⁴. Šiuo atveju ideologijos ir (šiuolaikinio) meno santykis yra ne toks tiesmukas ir represinis, kaip totalitariniuose politiniuose režimuose.

Antai, prancūzų marksistinės filosofijos atstovas Louis Althusseris visuomenę skirstė į superstruktūrą ir infrastruktūrą. Infrastruktūros lygmenyje visuomenė institucionalizuojama ir specializuojama. Infrastruktūra dalijama į teisinę-politinę (įstatymai ir valstybė) ir ideologinę (įstatymų, religijos, moralės, politinės, kultūros, edukacijos ir panašios specializacijos). Šias specializacijas filosofas vadino *ideologiniais valstybės aparatais* (IVA), kurie veikia kaip „minkštosios indoktrinacijos“ sistema. Šiems IVA, anot filosofo, taip pat priklauso edukacinė, vadinamoji valstybinių muziejų, (šiuolaikinio) meno institucijų, galerijų (ir privačių) sistema⁵⁵. Vėlgi galima prisiminti prancūzų sociologo P. Bourdieu vartojamus *habitus* ir *institucinės transcendencijos*⁵⁶ (jeigu lygintume su *institucinės prievartos* samprata totalitariniuose politiniuose režimuose) terminus.

Pavyzdžiui, pokomunistiniame erdvėlaikyje susimąstyta apie muziejų kaip „galios santykių lauko“ funkcijų kaitą, apibūdinant ją „įtraukios bendruomenės“ ir panašiais reliaciniais, tarsi deideologizuotais terminais. Vis dėlto, muziejai (kaip ir meno sistema apskritai) tebėra galios įrankiai, formuojantys bendruomenių politiką⁵⁷.

Svarbu nepamiršti, jog ne tik socialistinė, bet ir neoliberalioji ideologija pasižymi doze universalistinio utopizmo, pristatomo kaip „grynasis pragmatizmas“, „sveikas protas“ ar „absoliuti individuali laisvė“, todėl (neo)liberalizmas gali būti nebeatpažįstamas kaip ideologija. Internacionalinė šiuolaikinio

⁵³ Beje, tai priklauso nuo to, kaip traktuojama pati brežnevinio laikotarpio politekonominė sistema. Viena vertus, ji oficialiai ir formaliai tebebuvo marksistinė-lenininė (taigi „kairioji-progresyvi“). Tačiau realiai ją galima laikyti stagnacine, specifiskai konservatyvia ir dogmatiška, t. y. beveik nesusijusia su socialine tikrove. Todėl sudėtinga vienareikšmiškai apibrėžti ir šio laikotarpio neformalių konceptualistų ideologinę kryptį – kaip kritiškai nusiteikusių oficiozo atžvilgiu (neo)kairiąją ar kaip kritiškai nusiteikusių liberaliąją.

⁵⁴ Plačiau apie negatyviąją ir pozityviąją laisvės sampratas žr. Berlin, I. *Four Essays on Liberty*. New York: Oxford University Press, 1969, p. 16–29.

⁵⁵ Althusser, L. *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and the Ideological State Apparatuses*. London: Verso, 2014, p. 53.

⁵⁶ Žr. Bourdieu, P. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*, p. 270, 274.

⁵⁷ Plačiau žr. Citvarienė, D. Šiuolaikinis muziejus ir jo bendruomenės. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, Nr. 74, p. 32–33, taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2014~1464964705156/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-03-25]. Taip pat žr. Šapoka, K. (Šiuolaikinio) meno institucija kaip ideologinė medija. *Lietuvos kultūros tyrimai*, 2018, Nr. 10, p. 111–124, taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2018~1577551806761/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25]; Šermukšnytė, R.; Banachas, V.; Choma, I.; Hnidik, I.; Koniuchovas, S.; Kulevičius, S.; Kurdina, J.; Kuzminas, R.; Laužikas, R.; Lisejko, J.; Verbicka, P.; Žukauskienė, O. *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.

meno sąvoka ir samprata kildintina iš esminių paradigminių permainų, lūžių vaizduojamajame mene XX a. 6–7 dešimtmetyje, taip pat sietina su neoliberalios ideologijos (iš pradžių, su stipria vakarietiškojo kairumo doze) įsigalėjimu. Žlugus komunistiniam blokui ir Sovietų Sąjungai, politologas Francis Fukuyama skelbė globalaus neoliberalizmo pergalę, įkūnijamą konkrečiose politinėse ir socialinėse institucijose, kaip *ideologijų pabaigą*⁵⁸.

Britų dailės kritikas ir teoretikas Julianas Stallabrasas taip pat atkreipia dėmesį į Šaltojo karo pabaigą ir Vidurio bei Rytų Europos komunistinio bloko žlugimą 1989–1991 m., kaip į kokybiškai naują neoliberalaus kapitalizmo epochos etapą, taip pat ir šiuolaikinio meno sistemoje. Tai šiuolaikinio meno sąvokos ir sampratos globalizacijos riboženkliu⁵⁹. Su šia antrąja – globalaus šiuolaikinio meno genezės ir globalizacijos banga sietinas ir posovietinės Lietuvos šiuolaikinio meno (institucijų) formavimasis.

Apibendrinant galima teigti, jog kapitalistiniame (neo)liberalizme meno (sistemos) ir ideologijos santykis yra nevienareikšmiškas. Meno sistemos IVA, būdami santykinai laisvesni, gali generuoti (simboliškai) prieštaraujančias arba bent jau ambivalentiškas dominuojančiai ideologijai praktikas ir prasmes. O šiuolaikinis menas (turimas omenyje šioje oficialių institucijų sistemoje funkcionuojantis menas) ideologine prasme yra laisvesnis ir įvairesnis. Jis gali būti ideologiškai angažuotas (žinoma, dažniausiai netoleruojant kairiųjų arba dešiniųjų radikalizmą), bet gali atrodyti ir visiškai apolitiškas. Tačiau tai nereikia, kad šiuolaikinio meno sistema ir šiuolaikinis menas egzistuoja už bet kokių ideologijų ribų. Antai, menininkė Gaia Maria Noujeim, tyrinėjanti meno ir kapitalizmo santykį, apibūdina jį kaip paradoksalų. Neoliberali (meno) rinka, jos logika geba absorbuoti absoliučiai visas meno praktikas, netgi tas, kurios laikytinos antikapitalistinėmis. Tai yra (ne)matoma autoritarinė neoliberalios meno sistemos pusė. Tačiau tai nereikia, jog apskritai neįmanoma kritinė, analitinė ar antikapitalistinė (meninė) pozicija⁶⁰.

2. Ideologija be ideologijos?

2.1. Ideologija pokomunistinėje Lietuvoje

Tam, kad labiau išryškėtų ideologinės preferencijos, tikslinga pažvelgti į Lietuvos nepriklausomybės laikotarpio sociopolitines ir ekonomines transformacijas platesniu žvilgsniu. Be to, šių transformacijų nušvietimas padeda aiškiau suprasti Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos formavimosi procesus. Lietuvos nepriklausomybės laikotarpio sociopolitines ir ekonomines transformacijas bene nuosekliausiai tyrė ir apibendrino M. P. Šaulauskas ir Z. Norkus.

M. P. Šaulauskas pirmojo nepriklausomybės dešimtmečio pabaigoje keliuose programiniuose straipsniuose susistemino ir apibendrino esmines sociopolitines, ekonomines (iš dalies ir sociokultūrinės) permainas šalyje. Filosofas visuomeninę sistemą po 1990 m. įvardijo daugmaž sinonimiškais sąvokomis – kaip *marketizacijos ir demokratizacijos sandūrą*⁶¹, *liberalų kapitalizmą*⁶².

Aptardamas Baltijos šalių visuomeninį pokomunistinį kismą kaip kapitalistinės sistemos atkūrimą, Z. Norkus rėmėsi M. P. Šaulausko suformuluotais socialinio kismo orientacijų tipais – *atstatančiuoju (restituciniu)*, *mėgdžiojančiuoju (imitaciniu)*, *išrandančiuoju (inovaciniu)* ir *tęstiniu (kontinuaciniu)*⁶³. Z. Norkus pabrėžė, jog Lietuvoje ir apskritai Baltijos ir Vidurio Europos šalyse dominuoja *mėgdžiojančioji (imitacinė) neoliberalioji ideologinė orientacija*⁶⁴. Absoliučiu orientyru ir idealu laikoma išsivysčiusių

⁵⁸ Fukuyama, Y. F. *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 1992, p. 60.

⁵⁹ Žr. Stallabras, J. *Contemporary Art: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2004, p. 7.

⁶⁰ Plačiau apie tai žr. Noujeim, G. M. Art and Capitalism. *Academia Letters*, 2021, Article 2262, p. 1–6, <https://doi.org/10.20935/AL2262>.

⁶¹ Šaulauskas, M. P. *Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?* p. 77.

⁶² Šaulauskas, M. P. *Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą*, p. 8.

⁶³ Detaliau apie tai žr. Šaulauskas, M. P. *Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?* p. 78.

⁶⁴ Norkus, Z. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, p. 330.

Vakarų šalių politinė ir ekonominė sistemos, todėl reikia, kad „viskas būtų kaip Vakaruose“. Konkrečiau kalbant, tinkama pokomunistinio būvio kryptimi laikoma ta, kuri

baigiasi liberalios demokratijos ir racionalaus antrepreneriško kapitalizmo sukūrimu. [...] Pati pokomunistinė transformacija suprantama kaip perėjimas (transition) iš komunizmo į liberalųjį demokratinį kapitalizmą.⁶⁵

2014 m. apibendrinamas nepriklausomos Lietuvos sociopolitinių ir ekonominių transformacijų du dešimtmečius, Z. Norkus teigė, jog Lietuvoje jau įsitvirtino liberali demokratija ir racionalus antrepreneriškas kapitalizmas, nors, sociologo nuomone, dar pusiau periferinis⁶⁶.

S. Trilupaitytė tyrė Lietuvos nepriklausomybės laikotarpio kultūros politikos (neo)liberaliąją paradigmą, paliesdama ir vadinamąją šiuolaikinio meno sistemą. Jos išvados iš dalies sutampa su M. P. Šaulausko ir Z. Norkaus išvadomis – atgavus nepriklausomybę Lietuvoje oficialiu lygmeniu dominavo ir dominuoja (neo)liberali ideologinė kryptis, tik dominuoja ji konservatyvios kultūros politikos ir konservatyvaus humanitarinio diskurso fone⁶⁷. Tai patvirtina ir sociologės E. Rindzevičiūtės atliktas Lietuvos kultūros politikos 1990–2004 m. tyrimas⁶⁸.

Konkrečiai Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos ideologinės krypties S. Trilupaitytė išsamiau neaptarė, palikdama tarsi neišsakymo įspūdį – Vilniaus šiuolaikinio meno sistema traktuotina kaip (neo)liberalios valstybinės ideologijos dalis, tačiau tuo pat metu jos santykis su ta ideologija iš dalies tarsi yra ambivalentiškas – nesukonkretintas⁶⁹.

Tai vėlgi gali būti susiję su populiaria neoliberalizmo kaip „neideologijos“ traktuote, kuri dominuoja nepriklausomybės laikotarpio lietuvių dailėtyroje ir dailės sociologijoje. Šią tendenciją savo straipsniuose pastebėjo ir pati S. Trilupaitytė:

[...] Kadangi po Šaltojo karo Centrinės ir Rytų Europos regione laisvoji rinka plačiai traktuota kaip „savaimė suprantama“ liberaliosios demokratijos plėtros sąlyga, fukujamiška istorijos pabaigos perspektyva lėmė tai, kad apie demokratiją įgalinančios laisvosios rinkos ideologines prielaidas nė nesvarstyta – globaliojo kapitalizmo pergalė atrodė kaip vienintelė reali alternatyva tiek totalitarizmo sistemai, tiek bet kokiai ideologijai.⁷⁰

Taigi galioja iki tol dominavusios (sovietinės) ideologijos demaskavimo (įvardijimo) ir posovietinės dominuojančios ideologijos maskavimo (neįvardijimo arba keitimo aptakiais terminais) strategija:

Kol kas Lietuvos meno lauke tebevyksta perėjimas nuo sovietmečiu ideologiškai reglamentuotos, padalijusios kūrėjus į dvi, tarnaujančių sistemai ir ieškančių alternatyvinės raiškos galimybių tyliųjų modernistų, link oficialiai pripažįstamos demokratinės pasaulėžiūrinių vertybių bei kūrybinės raiškos įvairovės.⁷¹

⁶⁵ *Ibidem*, p. 336.

⁶⁶ Norkus, Z. *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, p. 513.

⁶⁷ Žr. Trilupaitytė, S. *Kūrybiškumo galia?: neoliberalistinės kultūros politikos kritika*, p. 144, 149.

⁶⁸ Žr. Rindzevičiūtė, E. *Identitetas ir saugumas Lietuvos kultūros politikos diskursuose*, p. 17–18.

⁶⁹ Atkreiptinas dėmesys į tai, jog institucinė ir meninė (estetinė) dimensijos nėra absoliučiai tapačios – IVA meno (institucijų) sistema iš dalies priklauso nuo dominuojančios ideologijos, tačiau savo parodinėse erdvėse gali su išlyga laisvai eksponuoti tokį meną, kuris socioestetiniame lygmenyje tam tikrais atvejais nereprezentuoja (neo)liberaliosios ideologijos arba netgi jai (potencialiai ar metaforiškai) prieštarauja. Kita vertus, tokiu būdu šiuolaikinio meno IVA užtikrina dar Vengrijos žydų kilmės JAV investuotojo, filantropo George'o Sorošo propaguoją liberalų pluralizmą.

⁷⁰ Trilupaitytė, S. *Lietuvos gyvenimas ir institucijų kaita: sovietmečio pabaiga – nepriklausomybės pradžia*, p. 18.

⁷¹ Lubytė, E. Visuotinė padėties nustatymo sistema menininkui. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 72, p. 94. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001;.04~2014~1464878083091/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].

Naujasis (pokomunistinis) ideologinis fonas traktuojamas kaip savaime suprantamas, nors (neo)liberalizmo terminas neminimas, ir kartu priešinamas tradicinei „romantiškajai“ menininko sampratai. Tačiau jei išanalizuotume sovietmečio dailėtyros ar artimą dailės sociologijai diskursą, ko gero, jis skambėtų beveik identiškai, kaip ką tik cituotos ištarnos pabaiga. Tokiame diskurse sovietinė oficiali dailės sistema ir dailė iškiltų kaip oficialiai pripažįstama demokratinė pasaulėžiūrinių vertybių bei kūrybinės raiškos įvairovės terpė. Be to, citatoje taip pat (turbūt nesąmoningai) nutylimas faktas, kad *demokratinės pasaulėžiūrinių vertybių bei kūrybinės raiškos sistemoje*, ypač po 2010 m., formuojasi stebėtinai panaši į vėlyvojo sovietmečio *tarnaujančių sistemai ir ieškančių alternatyvinės raiškos galimybių tyliųjų* (šiuolaikinio) meno atstovų sistema. Kitaip tariant, ryškėja ir gilėja (ne tik statuso, bet ir ekonominė) praraja tarp šiuolaikinio meno oficiozo, „naujojo kanono“ atstov(i)ų ir likusių „marginalų“. S. Trilupaitytė taip pat iš dalies sutinka, jog šiuolaikinio meno sistemoje fiksuotinas ideologinis neapibrėžtumas, kurį šiame straipsnyje vertiname kaip ideologinį dominuojančios ideologijos *maskavimo* manevrą.

Kiek atviresniais ideologiniais terminais XX a. 10 dešimtmečio pradžios transformacijas meno sistemoje apibūdina latviai, o dar atviriau – estai. Antai, 2001 m. išleistoje knygoje, aptariančioje XX a. 10 dešimtmečio permainas Estijos meno sistemoje, politologė Iivi Masso Estijos ekonominės politikos pokomunistinį būvį atvirai įvardijo kaip neoliberalizmo „ekstremaliai dešiniąją kryptį“, kurios anuomet buvo laikomasi su „ortodoksiniu lojalumu“⁷². Be to, ji pridūrė, kad populistinėje neoliberalioje ideologinėje kryptyje anuomet derėjo liberalizmas su konservatizmui būdingomis „tradicinėmis šeimos vertybėmis ir nacionalizmu“⁷³ (panašus į Lietuvos sociokultūrinį modelį). I. Masso taip pat teigė, jog „ortodoksinis neoliberalizmas“ sukومercino kultūrą, bet konkrečiai apie besiformuojančią naujojo (šiuolaikinio) meno sistemą nerašė. Ji tik užsiminė, kad atgavus nepriklausomybę Estijos menininkai pagaliau galėjo laisvai reikšti savo mintis. O štai meno kritikė ir kuratorė latvė Ieva Astahovska apibūdino šį lūžio laikotarpį (pokomunistinę transformaciją) kaip pereinamąją sistemą „nuo socializmo prie liberalios demokratijos“⁷⁴.

Vis dėlto atviriau artikuliuoti ideologines (šiuolaikinio) meno sistemos predispozicijas, šiuolaikinio meno sistemos atstovai (-ės) paprastai vengia. Antai, estų dailėtyrininkė Sirja Helmeė, prisimindama „Sorosą“ (tokia „era“ XX a. 10 dešimtmetyje buvo būdinga visoms trims Baltijos šalims), George'o Soroso neoliberalias pažūiras ir filantropinę veiklą apibūdino kaip „abipusę apsikeitimą informacija ir multikalbinę kooperaciją“⁷⁵. G. Soroso šiuolaikinio meno centro Lietuvoje direktorė Raminta Jurėnaitė vos jam įsikūrus 1993 m. teigė, jog šių centrų Vidurio ir Rytų Europoje steigimo tikslas yra „padėti postkomunistinėms šalims sukurti atvirą demokratinę visuomenę“⁷⁶. Praėjus beveik trims dešimtmečiams, prisimindama savo karjeros pradžią, R. Jurėnaitė užsiminė apie Michailo Gorbačiovo „glasnost“, kuris atlaisvino ideologinius suvaržymus“⁷⁷. O prisimindama, kaip tapo G. Soroso šiuolaikinio meno centro direktore, akcentavo „įsiliejimo į tarptautinį meninį gyvenimą“ XX a. 10 dešimtmetyje būtinybę⁷⁸. Galiausiai, kaip

⁷² Masso, I. Freedom Euphoria or Post Communist Hangover? In: *Ūlbed ūheksa-kūmnendad: probleemid, teemad ja tūhendused 1990. aastate eesti kunstis = Nosy Nineties: Problems Themes and Meanings in Estonian Art on 1990s*. Tallin: Center for Contemporary Arts, 2001, p. 25.

⁷³ *Ibidem*, p. 26.

⁷⁴ Astahovska, I. „Globālie lielceļi“ jaunās lokalitātes / „Global Highways“ in New Localities. In: *Deviņdesmitie: laikmetīgā māksla Latvijā / Nineties: Contemporary Art in Latvia* / Ed. I. Astahovska. Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs / The Latvian Centre for Contemporary Art, 2010, p. 28.

⁷⁵ Helme, S. The Soros Center for Contemporary Arts, Estonia in the Extreme Decimal. In: *Ūlbed ūheksa-kūmnendad: probleemid, teemad ja tūhendused 1990. aastate eesti kunstis = Nosy Nineties: Problems Themes and Meanings in Estonian Art on 1990s*. Tallin: Center for Contemporary Arts, 2001, p. 35.

⁷⁶ Sorošo šiuolaikinio meno centras Lietuvoje: pokalbis su centro direktore Raminta Jurėnaite. *Šiaurės Atėnai*, 1993, liepos 16, Nr. 28 (173), p. 3.

⁷⁷ Jurėnaitė, R. *Daugiakalbiai peizažai (1971–2021)* / sudarytojos R. Jurėnaitė, I. Koncycė. Vilnius; Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2022, p. 20.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 24.

šio straipsnio *Įvade* minėta, G. Soroso šiuolaikinio meno centro direktorės pavaduotoja 1993–1999 m. dirbusi dailėtyrininkė L. Jablonskienė XX a. 10 dešimtmečio visuomenines, meno sistemos ir pačios dailės transformacijas apibūdino poetiškai aptakia sąvoka „kažkas atsitiko“⁷⁹.

2.2. Vertybinė-ideologinė Vilniaus dailės (institucijų) sistemos perskyra 1992–2010 metais

Tęsiant ankstesniojo skyriaus pokomunistinių socioideologinių transformacijų, taip pat ideologijos „be ideologijos“ kalbinio stiliaus leitmotyvą, tikslinga paliesti 1993 m. Vilniuje įsiplieskusį tarpinstitucinį ir vertybinį konfliktą, kuris retrospektyviai žvelgiant padės geriau pažinti Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos „konservatyviojo posūkio“ po 2010 m. struktūrines priežastis.

Jau 1988 m. bruzdėjo tuometinis Valstybinis dailės institutas – kilo studentų maištas, prasidėjo permainingos instituto valdančiajame aparate, dalis valdžios ir dėstytojų buvo atleista. 1989 m. LTSR Dailininkų sąjunga atsiskyrė nuo TSRS Dailininkų sąjungos⁸⁰. Šis žingsnis, nors buvo neišvengiamas politiškai ir atrodė efektyvus, grūniant Sovietų Sąjungos (ir Lietuvos TSR) valstybinei ekonominei-biurokratinei sistemai (jos dalis buvo ir Lietuvos TSR Dailininkų sąjunga), pasirodė besąs neefektyvus ekonominės vadybos atžvilgiu.

Pasinaudojus struktūrine suirute, 1992 m. Vilniaus dailės parodų rūmai buvo pertvarkyti ir perregistruoti į Vilniaus šiuolaikinio meno centrą – virto „nauja“ institucija. Kartu nauja sąvoka „šiuolaikinis“ per institucinį statusą buvo įgalinta juridiškai, ekonomiškai ir ideologiškai (kartu su iš sovietmečio paveldėtu Dailės parodų rūmų statusu). Dailininkų sąjunga neteko pagrindinės šalyje parodinės erdvės, taigi ir gana svarios *simbolinio kapitalo* (remiantis P. Bourdieu požiūriu) dalies. Tokia netikėta institucinė transformacija, anot S. Trilupaitytės, kaitino aistras:

*[...] nuo pat 1993 m. pradžios žiniasklaidos puslapiuose išsilieję senos ir naujos struktūrų nesutarimai simbolizavo ir ryškią ideologinę lietuvių dailės gyvenimo perskyrą*⁸¹.

Diskusija pasidalijo į stovyklas „prieš“ ir „už“ Šiuolaikinio meno centrą (ŠMC) ir „šiuolaikiškumą“. Antai, 1993 m. vasario 19 d. savaitraštyje „Šiaurės Atėnai“ grupė dailinink(i)ų ir dailėtyrinink(i)ų pasiskelbė ŠMC palaikančią peticiją. Joje buvo sakoma, kad ŠMC stengiasi tapti „tikru šiuolaikinio meno židiniu, susiejančiu mūsų sostinę su Europos parodų kontekstu“⁸², taip pat priduriama, jog kovą prieš ŠMC pradėję dalis dailininkų „nesuvokia permainingų esmės ir reikšmės mūsų kultūrai“⁸³.

1994 m. „Šiaurės Atėnuose“ publikuotame straipsnyje, nusakančiame esminius minėtos vertybinės takoskyros skirtumus, jaunas ŠMC direktorius Kęstutis Kuizinas teigė, kad

*naujoji karta, susidedanti iš jaunų dailininkų ir juos remiančių kritikų, per trumpą laiką savo kūryboje išsilaisvino nuo istorinio-politinio konteksto sąlygotumo*⁸⁴.

Ko gero, turėtas omenyje sovietmečio dailininkų „apolitiškumas“, užsidarymas įsivaizduojamame „dvasingumo“ burbule, kuris, anot K. Kuizino, ir buvo ideologiškai nulemtas sovietmečio. Vis dėlto ŠMC direktorius nekonkretizavo nei savo, nei jaunųjų dailininkų naujų ideologinių (nekalbant apie politines) preferencijų ir galimo naujojo istorinio-politinio sąlygotumo⁸⁵.

⁷⁹ Žr. 1 išnašą. Taip pat – Jablonskienė, L. *Procesas 2*, p. 10.

⁸⁰ Plačiau apie tai žr. Trilupaitytė, S. *XX a. pabaigos kultūros karai ir posovietinio dailės gyvenimo lūžiai*, p. 45–47.

⁸¹ *Ibidem*, p. 96.

⁸² Dailininkų ir dailėtyrininkų pareiškimas. *Šiaurės Atėnai*, 1993, vasario 19, Nr. 7 (152), p. 7.

⁸³ *Ibidem*, p. 7.

⁸⁴ Kuizinas, K. Konteksto implikacija (šiuolaikinėje lietuvių dailėje). *Šiaurės Atėnai*, 1994, gruodžio 17, Nr. 46 (242), p. 6.

⁸⁵ Tą „konteksto sąlygotumą“ būtų galima apibūdinti gana universalium oportunizmo terminu, vienodai pritaikomu visose ideologijose. Tačiau šiuo atveju mums rūpi kiek kiti ideologinių predispozicijų niuansai.

1996 m. Tarptautinės dailės kritikų asociacijos (AICA) Lietuvos sekcijos organizuotoje konferencijoje instituciniu aspektu apibendrintos nepriklausomybės pirmojo penkmečio dailės permainos. Pranešimą skaitęs K. Kuizinas išskyrė sąvokos „šiuolaikinis“ aktualumą:

Šiuolaikinio meno centro pavadinimas buvo pasirinktas dėl keleto priežasčių. „Šiuolaikinis“ reiškė bendrą orientaciją į dabarties meno reiškinių įvairovę, išskiriant meninės kalbos aktualumo, adekvatumo bendroms laikmečio tendencijoms požymius. Programos pamate glūdinčias multi- ir interdisciplinarines tendencijas atspindi pasirinkta „meno“ sąvoka, kurios reikšmė lietuvių kalboje gerokai platesnė nei iki tol įstaigos pavadinime vartoto „dailės“ termino (iki 1992 m. ŠMC vadinosi Dailės parodų rūmais)⁸⁶.

2003 m. dailėtyrininkė Dalia Navikaitė samprotavo taip:

Šiuo metu vertinant dailę bene svarbiausiu dalyku tampa ne estetinė, kaip ilgą laiką buvo iki šiol, bet „progresyvioji“ meno kūrinių vertė [...] kūrinių naujumas [...].⁸⁷

2007 m. išleistame kataloge „ŠMC – 15 metų“ publikuotame pokalbyje su Nacionalinės dailės galerija S. Trilupaitytė įvardijo XX a. 10 dešimtmečio „tradicionalistų“ vs „postmodernistų“ konfrontaciją kaip (institucinę-)politinę⁸⁸ (institucijų lygmenyje – tarp Lietuvos dailininkų sąjungos ir ŠMC). O šios konfrontacijos ir apskritai pagrindiniu ŠMC identiteto skiriamuoju bruožu įvardijo *šiuolaikiškumą*. Tačiau jis apibūdinamas savitai:

[...] „šiuolaikiškumas“ ilgą laiką buvo praktiškai pagrindinis ŠMC identiteto skiriamasis ženklas. Kitas reikalas, kaip ir kokiais būdais tas „šiuolaikiškumas“ reiškesi, arba kaip skirtingi meno pasaulio dalyviai traktavo tas pačias sąvokas. Šiandien galbūt atrodo, jog nėra jokio skirtumo, ar ant baltos ekspozicijos sienos kabinsi menininko piešinį ar video darbą. Bet vien tai, kad šios sienos staiga tapo baltos (labiau netgi simboline baltojo kubo prasme), kaip tai, kad nuo pradžių buvo perdažyta ekspozicijų erdvė, bet ir pakeistas institucijos pavadinimas, sukurtas naujas logotipas, sutvarkyta minimali įranga, inspiruotos kitokios parodų atidarymo tradicijos etc., buvo suvokiama kaip kažkas labai netikėto.⁸⁹

Apibūdinama naują šiuolaikinio meno (sistemos) etapą, jau minėto britų dailės kritiko J. Stallabroso ištaromis apie antrąjį šiuolaikinio meno genezės etapą po 1989 m. (po Rytų Europos komunistinio bloko žlugimo) rėmėsi ir kuratorė Julija Fomina. Tačiau jos retorikoje nebeliko *neoliberalaus kapitalizmo* termino, kurį akcentavo J. Stallabrasas. J. Fomina kalba tiesiog apie globalizaciją kaip (kone metafizinę) universaliją:

pasauliniu mastu pradėjus žlugti komunistinei santvarkai, prasidėjo naujas istorinis laikotarpis – globalizacijos era⁹⁰.

Taigi komunistinė santvarka įvardijama atvirai ir netgi pabrėžiamas jos politinis pamušalas. Tačiau pokomunistinis ideologinis būvis jau įvardijamas aptakiu globalizacijos terminu. Ideologiniai pokomunistinės Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos aspektai įvelkami tarsi į maskuojamąją retoriką, vartojant

⁸⁶ Kuizinas, K. Šiuolaikinio meno centro veiklos pradžia ir naujos programos bruožai. In: *Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas = Changes in Lithuanian Art 1990–1996: Institutional Aspect* / vertė A. Laučka, L. Zabulienė. Vilnius: Tarptautinė dailės kritikų asociacija, 1997, p. 22.

⁸⁷ Navikaitė, D. Šiuolaikinės dailės tyrimų labirintai, arba be išvadų. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2003, t. 30, p. 360.

⁸⁸ ŠMC – 15 metų: institucijos 15 metų veiklos katalogas / sudarytojai K. Kuizinas, J. Fomina. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2007, p. 12.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 14.

⁹⁰ Fomina, J. Šiuolaikybės kuravimas: Raimundo Malašausko veikla. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 74, p. 81. Taip pat prieiga per internetą: https://leidykla.vda.lt/Files/file/Acta_74/Acta_74_05_J_Fomina_81_94_p.pdf [žiūrėta 2024-03-25].

tautologiškus terminus (pavyzdžiui, *šiuolaikybė, šiuolaikybės būvis* – t. y. *šiuolaikiškas šiuolaikiškumas*) ir analogišką retoriką:

Pastarąjį dešimtmetį aktualiuose meno tyrimuose aktyviai vartojama šiuolaikybės kategorija. Ji nurodo į naujausią meno raidos laikotarpį, kuriame išskirtinę vietą užima parodos ir kuratoriaus institucija. Šiuolaikinio meno parodos ne tik pristato naujausias meno tendencijas, bet taip pat yra ir aktyvios produkcijos erdvės, kuriose formuojamos naujos meno ir parodų sampratos, kuriami šiuolaikinio meno suvokimo parametrai. Jų kuratoriai – šiuolaikinio meno lauko ideologai, kartu su menininkais kuriantys šio meno turinį, jo pristatymo būdus ir nustatantys jo suvokimo parametrus.⁹¹

Vadinasi, sąvokų *šiuolaikinis, šiuolaikiškumas* ar *šiuolaikybė* ideologinė-politinė (predis)pozicija taip ir nesukonkretinama: nauja, nes šiuolaikiška; šiuolaikiška, nes nauja; šiuolaikiška, nes šiuolaikiška. „Šiuolaikinio meno ideologai nustato šiuolaikybės šiuolaikiškumo turinį ir pristatymo būdus“ ir taip toliau⁹². Šiuo atveju alegorijas ir metaforas pakeičia akademinę (ir ideologinę) kalbą primenanti tautologija. Geriausiu atveju – šiuolaikiškumas įvardijamas beletristine forma per laikotarpiui būdingų bruožų reminiscencijas (pavyzdžiui, per ŠMC parodines salėse atliktą vadinamąjį euroremontą⁹³).

Šie pastebėjimai perša mintį, kad reikia sugrįžti prie vadinamosios ideologinės lietuvių dailės perskyros – 1992–1993 metų. S. Trilupaitytė jau 2005 m. konstatavo, jog ši perskyra XX a. 10 dešimtmetyje ne visada priklausė nuo tradicinės politinio spektro dichotomijos⁹⁴, kitaip tariant, konservatorių, liberalų ar demokratų kategorijos neatitiko posovietinio lauko spektro. Todėl, pasak jos,

vengiant painiavos ir nepageidaujamų politinių konotacijų, naujų administracinių metodų šalininkai vadinami radikalais, o prieškario ar sovietinių institucinių tradicijų tęsėjai – tradicionalistais⁹⁵.

Vis dėlto šie argumentai nėra pakankami. Žvelgiant jau iš trisdešimties metų perspektyvos, fiksuotinas ne tik XX a. 10 dešimtmečio ir XXI a. 1 dešimtmečio pirmos pusės administracinių metodų naujumas (dėl jų naujumo nesiginčijama). Kartu fiksuotinas ir faktas, jog „naujos“ institucijos (kad ir ŠMC) struktūriškai iš dalies liko sovietinės institucijų sistemos *habitus* (remiantis P. Bourdieu požiūriu) paveldėtojomis⁹⁶. Be to, vis tiek lieka neaišku, kodėl apskritai iki šiol vengiama įvertinti ir įvardyti „radikalų“ ir „tradicionalistų“ ideologines preferencijas. Tokia psichologizuota perskyra nūdien nebėra savaime suprantama. Todėl tai tik didina painiavą, kurios S. Trilupaitytė galimai vengė 2005 metais. Taigi tenka sugrįžti prie ne kartą minėtos „kažkas atsitiko“ alegorijos.

⁹¹ *Ibidem*, p. 82.

⁹² Apie tai, kaip amžiną „šiuolaikiškumo šiuolaikiškumą“ supranta ŠMC direktoriaus K. Kuzinas, plačiau galima sužinoti: Homo cultus. Iš balkono. Pokalbis su Kęstučiu Kuizinu apie Šiuolaikinio meno centro virsmus. *LRT.lt*, 2022 m. liepos 21 d., prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000225014/homo-cultus-is-balkono-pokalbis-su-kestuciu-kuizinu-apie-siuolaikinio-meno-centro-virsmus> [žiūrėta 2024-04-25].

⁹³ Beje, vėl galima prisiminti S. Trilupaitytės apibūdintą šiuolaikiškumą, kuris, anot dailėtyrininkės, pasireiškė ŠMC ekspozicinių erdvių, tarp jų ir originalios grindų dangos, uždažymu. Tuo uždažymu didžiutasi, jis traktuotas kaip „kažkas labai netikėto“. Todėl kiek groteskiškai skamba ŠMC direktoriaus K. Kuizino žodžiai, pasakyti atidarant ŠMC pastatą po rekonstrukcijos 2024 m. liepos mėnesio gale, rodant į atidengtą kadaise uždažytą grindų fragmentą: „[...] iki šiol turėjome grindis, kurios buvo tiesiog uždažytos dažo sluoksniu, o dabar turime tikras solidžias terasos grindis [...] gabaliukai, atodangos devyniasdešimtų metų [...] užuominos apie skirtingus pastato laikotarpius“. – Po trejus metus trukusios renovacijos Vilniuje duris atveria Šiuolaikinio meno centras ir kviečia lankytojus į parodą „Sugrįžimo dienos“. *LRT Panorama*, 2024, liepos 25 d. Prieiga per internetą: <https://www.facebook.com/watch/?v=1242386043416205> [žiūrėta 2024-08-12]. Taigi savita institucinė tautologija – kadaise didžiutasi, kad uždažytos grindys, o maždaug po dvidešimties metų ŠMC atidengia tai, ką patys uždažė (bet tai pristatoma taip, tarsi grindis uždažė ne ŠMC atstovai, o neaišku kas... kažin kokie barbarai...) ir tuo „kultūrinių sluoksnių“ atidengimu ŠMC direktorius netgi labai didžiujosi. Apskritai, fiksuotina konservacinė ŠMC direktoriaus retorika – dominuoja sąvokos *išsaugojimas, tradicija, lietuviškas modernizmas* ir panašios. Tai gana simboliška „konservatyviojo posūkio“ iliustracija.

⁹⁴ Trilupaitytė, S. *XX a. pabaigos kultūros karai ir posovietinio dailės gyvenimo lūžiai*, p. 66.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 49.

⁹⁶ Plačiau žr. Šapoka, K. *Lietuvos dailės (istorijos) kanono kaita: vėlyvasis sovietmetis ir nepriklausomybės laikotarpis*, p. 7–54.

2.3. Dar kartą apie ideologinę perskyrą – ar būta revoliucijos?

Klausiant, kas būtent atsitiko 1988–1993 m. laikotarpiu, iškyla konceptualių keblumų. Sąjūdžio laikotarpio politiniai įvykiai Lietuvoje vadinami (*dainuojančia*) revoliucija⁹⁷. Permainos dailės (institucijų) sistemoje 1988–1993 m. taip pat vadinamos radikaliu *kultūros lūžiu*⁹⁸, o 10 dešimtmetyje debiutavusi jaunoji meninink(i)ų karta irgi pavadinama *lūžio karta*⁹⁹ ar netgi *revoliucine* karta¹⁰⁰. Šie politiniai konceptai tarsi kreiptų liberaliosios arba netgi kairiosios ideologijos link.

M. P. Šaulauskas revoliuciją apibūdino taip:

*plačiausiame sociologinio diskurso horizonte revoliucijos sąvoka reiškia ne tik spartų socialinį kismą, bet ir laiduojantį radikalią bendrojo buvimo kaitą socialinį kismą*¹⁰¹.

Sociologinėje modernios revoliucijos sampratoje paprastai svarbiausiomis laikomos dvi didžiosios socialinės revoliucijos – 1789 m. Prancūzijos revoliucija (marksistiniu požiūriu – buržuazinė), ir vadinamoji 1917 m. Rusijos socialistinė revoliucija¹⁰². M. P. Šaulauskas prie jų dar priskiria Amerikos nepriklausomybės karą, vykusį 1775–1783 metais¹⁰³.

Pagal šių revoliucijų ideologinę struktūrą susiformavo „tikros revoliucijos“ privalomų požymių sąrašas. Juo remiantis, anot M. P. Šaulausko, pokomunistinių revoliucijų dalinis nuosaikumas ir lėtumas, gana žemas smurto lygis (pralietą palyginti mažai kraujo) veikiausiai neatitiktų revoliucijos klasikinio apibrėžimo. Tokiu atveju pokomunistinės revoliucijos sąlygos, kuriomis vyko transformacija į liberalų kapitalizmą, filosofo teigimu, liktų neaiškios¹⁰⁴. Nepaisant to, filosofas siūlo išeitį: revoliucijos kategoriją reikia „apvalyti“ nuo metanaratyvinių moderniojo sociologinio diskurso apnašų ir neredukuoti jos į nuolat kartojamą vieningą ir visiems laikams nustatytą šabloną. Apie tai M. P. Šaulauskas teigia:

*revoliucijos kategoriją galima suprasti kaip ypatingą socialinio kismo atmainą, kurios „savitumas“ iš esmės esti ištirpdytas kiekybiniame socialinio kismo apibūdinime*¹⁰⁵.

Todėl *revoliucijos* terminas, M. P. Šaulausko požiūriu, gali būti taikomas ir apibūdinant pokomunistinę transformaciją Lietuvoje.

M. P. Šaulausko įžvalgas kiek vėliau papildė ir iš lyginamosios istorinės modernių restauracijų sociologijos perspektyvos įvertino Z. Norkus. Jo teigimu, iki 1789 m. Prancūzijos revoliucijos apskritai neegzistavo *eminė* (vidinė) skirtis tarp revoliucijos ir restauracijos sampratų, nors abi sampratos reprezentavo socialinius neramumus, sukrėtimus ir valstybinius perversmus¹⁰⁶. Politiniai perversmai buvo vykdomi siekiant „grįžti į senus gerus laikus“ arba išsaugoti tradicijas. Būtent tokia buvo 1688 m. Anglijos „šlovingoji revoliucija“. 1789 m. Prancūzijos revoliucija buvo pirmą modernią didžiąją (pasaulinę istorinę) revoliuciją, kai socialinė tikrovė imta pertvarkyti vadovaujantis naujais abstrakčiais bei sekuliariais teisingumo principais¹⁰⁷ ir atmetant visą ankstesnę tradiciją. Po Prancūzijos revoliucijos ir apskritai po „prancūziško tipo revoliucijų“ sekusios *restauracijos* buvo pirmos modernios restauracijos. O šią

⁹⁷ Žr., pavyzdžiui: Šaulauskas, M. P. *Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?*, p. 77.

⁹⁸ Žr. *Pažymėtos teritorijos* / sudarytojos R. Goštautienė, L. Jablonskienė, p. 7.

⁹⁹ Žr. *ibidem*, p. 7.

¹⁰⁰ Žr. Valatkevičius, J. *Children of revolution. Menininko biografijos bandymas*. In: *Emisija 2004 – ŠMC* / sudarytoja L. Dovydaitytė. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2005, p. 52.

¹⁰¹ Šaulauskas, M. P. *Metodologinis pokomunistinės revoliucijos iššūkis*, p. 18.

¹⁰² Žr. Norkus, Z. *Post-Communist Transformations in Baltic Countries: A Restorations Approach in Comparative Historical Sociology*, p. 17.

¹⁰³ Šaulauskas, M. P. *Metodologinis pokomunistinės revoliucijos iššūkis*, p. 18.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 19.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 26.

¹⁰⁶ Norkus, Z. *Post-Communist Transformations in Baltic Countries: A Restorations Approach in Comparative Historical Sociology*, p. 18.

¹⁰⁷ Tie principai jau buvo suformuluoti Apšvietos epochos filosofų (visų pirma J. J. Rousseau). Revoliucija buvo mėginimas juos praktiškai įgyvendinti.

moderniąją revoliucijos sampratą dar pakoregavo ir tarsi baigė formuoti 1917 m. Rusijos revoliucija, po kurios revoliucijos samprata sietina su (radikaliai) kairiosiomis politinėmis paradigmomis.

Vis dėlto, anot Z. Norkaus, reikia atsižvelgti į faktą, jog šios revoliucijos, ypač 1917 m. Rusijos revoliucija, išsigimė į su skelbtais idealais nieko bendra neturinčius totalitarinius režimus. Todėl sociologas specifines *reakcijas* į šias revoliucijas ir (po revoliucijų) jų suformuotus visuomeninius būvius vadina *restauracijos* arba *atkūrimo* periodais. Šia prasme „restauracija“ traktuotina labiau kaip *konservatyvi reakcija*. Todėl 1988–1991 m. vykusius procesus Vidurio ir Rytų Europoje, Sovietų Sąjungoje (ir Lietuvoje) Z. Norkus, vertindamas juos makroistoriniu ir makrosocialiniu požiūriu, vadina reakcija į 1917 m. Rusijos revoliuciją ir jos suformuotą totalitarinį visuomeninį būvį. Tai privačios nuosavybės, rinkos ekonomikos – kapitalistinio būvio apskritai (*mega*)restauracija, *atkūrimas*.

Z. Norkaus teigimu, šiems procesams apibūdinti sociologai netgi sukūrė naują „refoliucijos“ (reforma + revoliucija) terminą, kad adekvačiau atspindėtų minimų socialinių permainų savitumą Vidurio ir Rytų Europoje ir kitose buvusios SSRS respublikose¹⁰⁸. Tad atsižvelgus į tai, Lietuvos (*dainuojančios*) revoliucijos ir nepriklausomybės pirmojo dešimtmečio socialines ir kultūrinės transformacijas (turint omenyje ir tuo metu besiformavusią šiuolaikinio meno sistemą ir šiuolaikinį meną) vadinti vien *konservatyvia reakcija* būtų netikslu ir netgi neadekvatu.

Z. Norkus siūlo atsižvelgti į istorinio kismo suformuotą šiuolaikinio pasaulio paradoksalią situaciją. Ji leidžia atsižvelgti ir derinti revoliucijos, kaip (teoriškai) progresyvaus reiškinių, ir restauracijos, kaip (teoriškai) konservatyvios reakcijos, aspektus ir elementus¹⁰⁹. Revoliuciniuose procesuose paprastai esti dalis reakcionizmo. Kita vertus, (pokomunistinė) restauracija gali būti traktuojama kaip specifiskai progresyvi, inovacinė¹¹⁰. Todėl ir (*dainuojančią*) revoliuciją, taip pat pirmojo pokomunistinio dešimtmečio visuomeninės kaitos procesus Lietuvoje sociologas siūlo vadinti *modernia restauracija*.

Galima klausti, ką šios įžvalgos sako apie šiame straipsnyje nagrinėjamą temą? 1992–2010 m. Vilniaus šiuolaikinio meno sistema ir šiuolaikinis menas sietinas su jaunąja dailėtyrinink(i)ų ir dailinink(i)ų karta. O šią kartą, tiksliau – XX a. 10 dešimtmetį ir XXI a. 1 dešimtmečio pirmą pusę (netgi iki 2010 m.) reprezentuojantys (kvazi)politiniai konceptai būtų tokie: (naujasis) individualizmas, atvirumas naujoms idėjoms, sovietinių-tautinių tradicijų kvestionavimas ir ironizavimas, reformizmas, vadybinis požiūris į menininko karjerą¹¹¹, įvaizdžio sureikšminimas. Savo ruožtu visa tai apibendrina XX a. 10 dešimtmečio antroje pusėje išpopuliarėjęs ir jau kiek aptartas *šiuolaikiškumo* koncertas, Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemoje virtęs tarsi savaimė suprantamu, t. y. iš dalies tautologišku terminu, paaiškinančiu save patį. Pažymėtina, kad, išvardytos sąvokos daugiausia atstovauja toms vertybėms ir veiksėms, kurias įprasta tapatinti su (saikingai) (neo)liberalia pasaulėžiūra ir atitinkama politine ideologija. Kartu konstatuotina, kad sąvoka *šiuolaikinis* meno sistemoje yra daugiau ar mažiau tapatintina su (neo)liberalizmu. *Šiuolaikiškumas* sietas su *modernizacija* ir *progresu*, o *progresas* tapatintas su specifiskai *restauracine* ir *mėgdžiojančiąja* (*imitacine*) – „susieti sostinę su Europos parodų kontekstu“, „synchronizuotis su Vakara“ – pokomunistinės socialinės kaitos tendencija.

Galiausiai, remiantis minėtu sociologės E. Rindzeviūtės tyrimu¹¹², 1990–2004 m. (gal netgi ir iki 2010 m.) Lietuvos kultūros ir meno ideologinį klimatą būtų galima skirti į tris dimensijas: 1) dominuojančią oficialią konservatyvią-tradicionalistinę (nacionalistinę) Lietuvos kultūros politiką; 2) šiuolaikinio meno sistemą (pirmiausia Vilniaus ŠMC), kuri struktūriškai ir ideologiškai priversta laviruoti, nes yra

¹⁰⁸ Norkus, Z. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, p. 330.

¹⁰⁹ Norkus, Z. *The Great Restoration: Post-Communist Transformations from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Restorations*, p. 3–4.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 4.

¹¹¹ Karjerizmas, įvaizdžio sureikšminimas dailininkams buvo būdingas ir sovietmečiu (tai universalus reiškinys). Tiesa, veikta kiek kitoje sistemoje, taigi ir „vadybos“ būdai (ir terminai, kuriais maskuotas oportunizmas) šiek tiek skyrėsi.

¹¹² Rindzevičiūtė, E. *Identitetas ir saugumas Lietuvos kultūros politikos diskursuose*, p. 11–30.

finansuojama valstybės (konkrečiau kalbant, ji labiau linko į liberalizmo pusę, strategiškai išnaudodama taip pat oficialią valstybinę, bet tuomet kiek miglotą, geopolitinę eurointegracijos (diskurso) kryptį); 3) (Vilniaus) šiuolaikinio meno sistemoje reprezentuojamo meno dominuojančią liberalaus (buržuazinio) meninio individualizmo ir ekscentriškumo kryptį, dominavusią XX a. 10 dešimtmečiu. Čia priskirtinos ir labiau „reliacinio“ neoliberalizmo socioestetinės tendencijos, sustiprėjusios XXI a. 1 dešimtmečio pirmoje pusėje.

Apibendrinant pasakytina, kad šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos „ideologinės“ svarstyklės labiau krypsta į (neo)liberalizmo pusę. Vis dėlto galima teigti, kad, tam tikri visuomeniniai bei (šiuolaikinio) meno sistemos procesai, prasidėję maždaug 2010 m., žymi struktūrinę, o gal netgi gilesnę – paradigmą – kaitą. Ji ir aptariama kitoje šio straipsnio dalyje.

3. „Konservatyvusis posūkis“

3.1. XXI amžiaus globalus „konservatyvusis posūkis“

Šiuo atveju paradoksalu tai, jog istoriko Paulo Robinsono (kuris remiasi M. Oakeshottu) teigimu, konservatizmas paprastai yra universalistinis ir tuo pat metu antiuniversalistinis – besipriešinantį permainoms, tačiau kartu šis priešinimasis lemia permainas¹¹³. Todėl kiekviena nauja „konservatyviojo posūkio“ banga, ko gero, verčia konservatizmą (į)vertinti vis iš naujo. Užuominų į megarestauracijas kaip konservatyviąją reakciją aptikome Z. Norkaus modernios restauracijos koncepcijoje, tačiau šiame skyriuje analizuojamas kitas aspektas. Turimi omenyje šiek tiek lokalesni „konservatyvieji posūkliai“, kurie labiau sietini su konservatyvia reakcija. Čia reikia prisiminti, pavyzdžiui, XX a. 8–9 dešimtmečių „konservatyvųjų posūkį“, sietiną su Margaret Thatcher Didžiojoje Britanijoje, Ronaldo Reagano JAV „epocha“ ir kartu brežnevine politine ir ekonomine stagnacija Sovietų Sąjungoje.

Filosofinėje ir politologinėje akademinėje (labiau kairiosios pakraipos) literatūroje vis dažniau užsimenama apie XXI a. 2 dešimtmečio konservatyvųjų arba „populistinės ultradešinės posūkį“ (nors jo šaknys įžvelgiamos jau XXI a. 1 dešimtmetyje)¹¹⁴.

Daugelis tyrėjų¹¹⁵ šį posūkį labiausiai sieja su Viktoro Orbáno (pakartotiniu) tapimu Vengrijos ministru pirmininku 2010 m., su Vladimiro Putino trečiaja prezidentavimo kadencija (suklastojus rinkimų rezultatus) Rusijoje, prasidėjusia 2012 metais¹¹⁶.

„Konservatyvusis posūkis“ taip pat sietinas su 2015 m. Lenkijoje parlamento rinkimus laimėjusia dešiniojo populizmo partija „Įstatymas ir Teisingumas (lenk. *Prawo i Sprawiedliwość*, PiS)¹¹⁷; su 2016 m.

¹¹³ Robinson, P. *Russian Conservatism*. Ithaca: Cornell University Press, 2019, p. 7, <https://doi.org/10.7591/9781501747366>.

¹¹⁴ „Konservatyvųjų posūkį“ iš dalies suaktyvino ir vakarietiško tipo „intelektualiosios kairės“ (neomarksizmo) moralinė ir idėjinė krizė (ir nenoras ją įsisąmoninti ir apmąstyti), kuri ypač išryškėjo po 2022 m. vasario 24 d. Rusijos pradėtos karinės invazijos į Ukrainą.

¹¹⁵ Žr. Robinson, P. *Russian Conservatism; Contemporary Russian Conservatism: Problems, Paradoxes, and Perspectives* / Eds. M. Suslov, D. Uzlaner. Leiden: Brill, 2019; *The Post-Soviet Politics of Utopia: Language, Fiction and Fantasy in Modern Russia* / Eds. M. Suslov, P. A. Bodin. London: Tauris, 2020, <https://doi.org/10.5040/9781788317078>; Будрайтскис, И. *Мир, который построил Хантингтон и в котором живём все мы. Парадоксы консервативного поворота в России*. Москва: Издательство книжного магазина «Циолковский», 2020; Diesen, G. *Russian Conservatism: Managing Change under Permanent Revolution*; Budraitskis, I. *Dissidents among Dissidents: Ideology, Politics and the Left in Post-Soviet Russia*; Laruelle, M. *A Grassroots Conservatism? Taking a Fine-grained View of Conservative Attitudes among Russians*, p. 173–193; Shcherbak, A. *Russia's "Conservative Turn" after 2012: Evidence from the European Social Survey*, p. 194–219.

¹¹⁶ Beje, ši kadencija kaip reakcija į 2011–2012 m. masines protesto akcijas ir kaip konservatyvi socioideologinė kryptis turėjo iš tolesnio šalies „vystymosi“ modelio pašalinti revoliucijų galimybę. Žr. Suslov, M.; Uzlaner, D. *Dilemmas and Paradoxes of Contemporary Russian Conservatism: Introduction*. In: *Contemporary Russian Conservatism: Problems, Paradoxes, and Perspectives* / Eds. M. Suslov, D. Uzlaner. Leiden: Brill, 2019, p. 5, https://doi.org/10.1163/9789004408005_002.

¹¹⁷ Plg. Stasinski, R. *The Conservative Turn: Formation of a Right-wing Discourse around the Exhibition Sztuka Polityczna in Warsaw: [Dissertation]*. Swedish: Upsala Universitet, 2023, p. 26. Prieiga per internetą: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:di-va-514565> [žiūrėta 2024-04-25].

prezidento rinkimus laimėjusiu „įkvėptuoju fašistu“¹¹⁸ Donaldu Trumpu, manipuliuojančiu katastrofizacijos nuotaikomis ir kuriančiu chaosą, – jo epochos „autokratinis posūkiu“¹¹⁹; su *Brexitu* Didžiojoje Britanijoje; Maire Le Pen politine veikla Prancūzijoje; su Jairo Messiaso Bolsonaro, atstovaujančio ultra-dešiniajai „Liberalų partijai“ (įsteigta 2006 m.) ir prisistatančio „kovotoju su sistema“, pergale Brazilijos prezidento rinkimuose¹²⁰.

Verta pažymėti, kad „konservatyviajam posūkiui“ nemažai įtakos turėjo ir 2007–2008 m. globali finansinė krizė, sukėlusį ekonominę recesiją, kurios vienas padarinių buvo masiškai išplitusi korupcija.

Politikos filosofas I. Budraitis teigia, kad „konservatyvusis posūkis“ ne tik išprovokavo naujas „tradicinių vertybių“ politines interpretacijas, bet ir sukūrė paties konservatizmo prieštaras, paradoksalias versijas¹²¹. Kai kurias iš jų verta paminėti.

2016 m. D. Trumpui laimėjus JAV prezidento rinkimus, neoliberalizmo apologetas F. Fukuyama skelbė liberalizmo, įsitvirtinusio JAV nuo XX a. 6 dešimtmečio, jei ne žlugimą, tai bent rimtą pavojų jam žlugti¹²². Kultūros, urbanistinės ir politinės geografijos tyrėjas Jacobas C. Milleris, iš dalies remdamasis Guy Debordo „spektaklio visuomenės“ koncepcija¹²³, D. Trumpo (prezidentavimo) reiškinį vadina (politinės) „posttiesos“ visuomene, kai *tiesa* tampa viena iš totalaus melo ir va(i)dybos manifestacijų, kitaip tariant, vyksta konsumerizmo spektaklis kaip visuomeninis *įkūnytas asambliažas*¹²⁴. Beje, politologė J. Ulinskaitė taip pat atkreipia dėmesį, kad maždaug nuo 2016 m. fiksuotinas (politinio) populizmo globalus stiprėjimas: „[...] įvykus referendumui dėl „Brexit“ ir Donaldą Trumpą išrinkus JAV prezidentu, 2016 m. mokslininkai ir žiniasklaida ėmė ypač intensyviai analizuoti populizmo raišką“¹²⁵. Galiausiai, politologas Kęstutis Šerpetis 2017 m. akademinėje recenzijoje konstatavo, jog pastarųjų dešimtmečių politologinėje literatūroje įsitvirtinusios „demokratijos deficito“, „demokratijos bangų“ atoslūgio ir kitos metaforos rodo, kad Vakarų pasaulis įžengė į demokratinio diskurso krizės laikotarpį¹²⁶. O štai lenkų politologai Joanna Rak ir Sebastianas Kubas, aptardami liberalios demokratijos irimo procesus ir priežastis Višegrado grupės valstybėse (V4), teigia, kad liberalios demokratijos krizė ir *aliberalių* tendencijų stiprėjimas, radikalėjimas vyko 2008–2020 metais¹²⁷.

Daugelis tyrėjų (ypač postmarksistinės krypties šalininkai) sutaria, jog XXI a. 2 dešimtmečio „konservatyviojo posūkiu“ semantika iš esmės skiriasi nuo „tradicinės“ XX a. konservatyvios ideologinės paradigmos, suformuluotos po Antrojo pasaulinio karo. Taigi tai nėra tiesiog posūkis į tradicinę dešinę. Naujasis konservatizmas yra iš esmės eklektiškas ir atvirai, agresyviai populistinis¹²⁸. Pavyzdžiui,

¹¹⁸ Connolly, W. E. *The Struggle for Multifaceted Democracy under Trumpism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017, p. 8.

¹¹⁹ Abel, R. L. *How Autocrats Seek Power: Resistance to Trump and Trumpism*. New York: Routledge, 2024, p. 2.

¹²⁰ Apie „konservatyvų posūkį“ Brazilijoje žr. A. *Horizon of (Im)possibilities: A Chronicle of Brazil's Conservative Turn* / Eds. K. Hatzi-kidi, E. Dullo. London: University of London Press, 2021, taip pat prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv24w62hm> [žiūrėta 2024-03-25].

¹²¹ Будрайтскис, И. *Мир, который построил Хантингтон и в котором живём все мы. Парадоксы консервативного поворота в России*, с. 7.

¹²² Plačiau žr. Fukuyama, F. US against the World? Trump's America and the New Global Order. *Financial Times*, 2016, November 11, prieiga per internetą: <https://www.ft.com/content/6a43cf54-a75d-11e6-8b69-02899e8bd9d1> [žiūrėta 2024-03-25].

¹²³ Debord, G. *Spektaklio visuomenė* / iš prancūzų k. vertė D. Gintalas. Vilnius: Kitos knygos, 2006.

¹²⁴ Žr. Miller, J. C. *Spectacle and Trumpism: An Embodied Assemblage Approach*. Bristol: Bristol University Press, 2021, p. 2, 12, <https://doi.org/10.46692/9781529212518>.

¹²⁵ Ulinskaitė, J. Lietuvos politinės partijos populizmo amžiuje: 2016 ir 2020 m. Seimo rinkimų programų turinio analizė. *Politologija*, 2021, t. 101, Nr. 1, p. 52, <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.101.2>.

¹²⁶ Šerpetis, K. Postkomunizmo ir postliberalizmo paradoksai: konvergencija ar koegzistencija? *Politologija*, 2017, t. 88, Nr. 4, p. 163, <https://doi.org/10.15388/Polit.2017.4.11168>.

¹²⁷ Plačiau žr. Rak, J. The Sovereignty of the Visegrád Group Political Nations in 2008–2019: From Abusing Neo-Militant Democracy to Quasi-Militant Democracy. *Parlamento studijos / Parliamentary Studies*, 2021, Nr. 31, p. 65–84, <https://doi.org/10.51740/ps.vi31.776>; Kubas, S. The Process of Deterioration of Liberal Democracy in the Visegrad Group Countries: Institutional Perspective. *Politologija*, 2021, t. 103, Nr. 3, p. 41–74, <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.103.2>.

¹²⁸ Plg., žr. Jonutis, K.; Davidavičius, A. „Liberalmarksizmo apaštalai“: „kairės“ rėminimas Lietuvos alternatyvios dešinės diskurse. *Politologija*, 2023, t. 1, Nr. 109, p. 72–108, <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.109.3>.

vadinamojo trampizmo laikotarpio JAV arba putiniškosios Rusijos visuomeninė sankloda¹²⁹, nors ir deklaruojanti ultrakonservatizmą, išsitenka neoliberalioje sistemoje (nes laisvosios rinkos dėsnų niekas neatšaukia ir net nesirengia atšaukti). Todėl tokie režimai dar vadinami „totalitariniu neoliberalizmu“ arba „totalitarizmu ant vartotojiškos visuomenės pagrindo“. JAV politologo Michaelo J. Thompsono požiūriu, kraštutinio liberalizmo *laisser-faire* principai sutampa su valdančiojo elito cinizmu ir atviru populizmu, taip pat ultrakonservatyvaus autoritarizmo pragmatiniais ekonominiais ir politiniais galios interesais¹³⁰.

O štai italų istoriko ir kritinės teorijos atstovo Enzo Traverso tyrimas parodo, kad 2018 m. aštuoniose Europos Sąjungos valstybėse – Austrijoje, Belgijoje, Danijoje, Italijoje, Lenkijoje Slovakijoje, Suomijoje ir Vengrijoje – įsitvirtino ultradešinėsios, nacionalistinės, ksenofobines pažiūras deklaruojančios politinės partijos. E. Traverso tyrimas įdomus ir tuo, kad XXI a. 2 dešimtmečio dominuojančių politinių transformacijų tendencijos jame yra pavadintos dar radikaliau – „postfašistiniu posūkiu“. Tyrėjas *postfašizmą* atskyrė nuo *neofašistinių* sąjūdžių kaip kokybiškai naują, pasižymintį klasikiniam fašizmui nebūdingais bruožais, reiškini. Analizuodamas šio ultradešiniojo posūkio semantiką, grįstą „nacionalpopulizmu“ ir reakcingu „antipolitiškumu“, E. Traverso konstatuoja vadinamojo naujojo fašizmo, arba *postfašizmo*, „transnacionalinį, transatlantinį ir transistorinį“ pobūdį¹³¹. Analogiškas antielitistines, antipolitinės, antipartinės ir antikairiųjų „konservatyviojo posūkio“ Brazilijoje aspiracijas, grįstas revanšizmu (kurį kursto politinis populizmas) menamų priešų atžvilgiu, išvelgia (užsimenantys ir apie E. Traverso *postfašizmo* terminą) ir antropologai Katerina Hatzikidi ir Eduardo Dullo¹³².

Galiausiai, J. Ulinskaitė pastebi, kad po 2019 m. Europos Parlamento rinkimų padaugėjo valdančiosiose koalicijose dalyvaujančių populistinių partijų (politologė kalba tiek apie dešinįjį, tiek apie kairįjį populizmą). Šie procesai iš dalies būdingi ir Lietuvai, nors populistinių partijų dalyvavimas šalies politikoje, anot politologės, laimei, nėra itin pastebimas ir reikšmingas¹³³.

Toliau, jau kitame šio straipsnio skyriuje, būtina aptarti „konservatyvųjų posūkį“ Rusijoje po 2010 m., nes, kaip matysime vėliau, jo aspektai ir elementai (paslėptu) veidrodiniu principu atsispindi ir Lietuvos sociokultūriniame lauke.

3.2. „Konservatyvusis posūkis“ Rusijoje po 2010 metų

Rusijos politinio ir ekonominio elito (prezidento, valdančiosios partijos ir / ar oligarchų), taip pat jam lojalus intelektualų sluoksnio, ultrakonservatyvus autoritarizmas grindžiamas „unikalios rusiškosios“ *aliberalios* visuomenės, kaip opozicijos Vakarų liberaliai visuomenei, idėja¹³⁴. Maža to, paradoksaliai remiamasi „žemuoju konservatizmu“. Jį detalizuodama politologė Marlene Laruelle vartoja terminus *grassroots conservatism*¹³⁵ arba *vernacular conservatism*¹³⁶. Gatvės kalboje *grassroots* netgi galėtų reikšti „runkelių“. Tačiau įprastai *grassroots politics* reiškia kolektyvines, „liaudies“ lokalias ekonomines ir politines akcijas, protestus, kylančius „iš apačios“. Dar vadinama ir „dalyvavimo politika“ (pozityviaja

¹²⁹ Plačiau žr. Šapoka, K. XIX a. antros pusės Rusijos slavofilų ir dešiniųjų narodnikų liaudiškumo mitologemos XXI a. pradžios Rusijos putiniškojo režimo propagandoje. *Aktuali Rytų / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 2, Nr. 22, p. 8–45, <https://doi.org/10.51740/RT.2.22.1>.

¹³⁰ Thompson, M. J. America's Conservative Landscape: The New Conservatism and the Reorientation of American Democracy. In: *Confronting the New Conservatism: The Rise of the Right in America* / Ed. M. J. Thompson. New York: New York University Press, 2007, p. 15, <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814784259.003.0005>.

¹³¹ Plačiau žr. Traverso, E. *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right* / Translated by D. Broder. London: Verso, 2019.

¹³² Hatzikidi, K.; Dullo, E. Introduction: Brazil's Conservative Return. In: *A Horizon of (Im)possibilities: A Chronicle of Brazil's Conservative Turn* / Eds. K. Hatzikidi, E. Dullo. London: University of London Press, 2021, p. 3. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv24w62hm.7> [žiūrėta 2024-03-25].

¹³³ Žr. Ulinskaitė, J. *Lietuvos politinės partijos populizmo amžiuje: 2016 ir 2020 m. Seimo rinkimų programų turinio analizė*, p. 53–54.

¹³⁴ Žr. Shcherbak, A. *Russia's "Conservative Turn" after 2012: Evidence from the European Social Survey*, p. 197.

¹³⁵ Laruelle, M. *A Grassroots Conservatism? Taking a Fine-grained View of Conservative Attitudes among Russians*, p. 174.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 188.

prasmė). Kitaip tariant, *grassroots conservatism* yra liaudiškasis, „agrarinis“, „kasdienis“ konservatizmas, kuris reiškia sporadiškai susiklosčiusias liaudies jausenas ir pažiūras, bet ne politinę partinę (elito) ideologiją griežtąja prasme.

Tačiau šiuo „konservatyviu subjektyvumu“ (angl. *conservative subjectivity*)¹³⁷ t. y. *neįsisąmonintu* (angl. *unreflective*) *reakcionizmu* aktyviai naudojasi – „pasisavina“, spekuliuoja, tarsi „grąžina“ (ir kartu jį formuoja) liaudžiai kaip „antielitizmą“ ir kovą su „ciniškuoju Vakarų neoliberalizmu“ – Rusijos politinis elitas (čia aktyviai dalyvauja ir oficialioji ortodoksinė Rusijos Bažnyčia). Beje, F. Fukuyama D. Trumpą lygina su Rusijos prezidentu Vladimiru Putinu, kurio „(pseudo)konservatizmas“ remiasi „paprastos liaudies“ konservatizmu:

*Tai specifinis, finansinio ir politinio elito grupių iš viršaus „liaudžiai“ nuleidžiamas (pseudo)antielitarizmas, resentimento, revanšizmo nuotaikos, paradoksaliai susietos su „grįžimo prie tradicinių, nacionalinių vertybių“ populistine retorika.*¹³⁸

Šios konservatyvaus radikalėjimo tendencijos, ypač turint omenyje Ukrainoje nuo 2014 m. vykstantį ir 2022 m. atvirai pradėtą karą, tampa artimos paradoksaliai „konservatyviosios revoliucijos“ sampratai. Tokia „revoliucija“ siekiama sugriauti įsigalėjusį globalųjį neoliberalų būvį ir sukurti „naują“ (*sic!*) „tūkstantmetėmis“ tradicijomis ir vertybėmis grįstą Rusijos visuomeninę sistemą. Paradoksalu tai, kad „konservatyvios revoliucijos“ ideologija remiasi iš pažiūros nesuderinamais principais. Po šiuo kvazirevoliuciniu-konservatyviuoju paviršiumi slypi labiau nei tradiciniame konservatizme sustiprinta ir užaštrinta autoritarinė (prisidengianti populistiniu egalitarizmu) ir netgi totalitarinė visuomeninė struktūra¹³⁹.

I. Budraitskis išryškino naujojo konservatizmo Rusijoje ypatybę, kuri paprastai yra paslepiama ir tiesiog suvedama į klišę, kad „liberalizmas“ arba „socializmas“ yra aktyvios revoliucinės ideologijos, o konservatizmas – tiesiog pasyvus „tradicionalizmas“, nenoras keistis. Iš tikrųjų, visos trys ideologijos (ir pasaulėžiūros) gali būti tiek aktyvios-revoliucinės (taip pat utopinės), tiek pasyvios-gynybinės, tiek ir aktyviai reakcingos-gynybinės, priklausomai nuo konkrečios ir lokalios geopolitinės situacijos. Taigi I. Budraitskis išvelgia naujojo konservatyviojo posūkio minėtąją ypatybę – transformaciją iš taisyklių ir vertybių *saugojimo* ideologijos į itin agresyvią reakciją – katastrofizmą ir netgi iracionalias „konservatyvios revoliucijos“ aspiracijas¹⁴⁰.

Tokio postmodernistinio totalitarizmo situacijoje atsiduria vadinamoji liberalioji / liberalioji-kairioji politinė kryptis. Ji, įskaitant ir šiuolaikinio meno sistemą, palaipsniui virsta visuomenės ideologine mažuma arba, norėdama išlikti ir išsaugoti tam tikras privilegijas, būna priversta tapti bent iš dalies lojalia naujojo konservatizmo ideologijai. Tai gali būti dalinis arba prisitaikėliškas lojalumas (oportunizmas), kaip buvo sovietmečiu.

Įdomu tai, jog konservatyviosios ideologijos pagrindu tapo būtent Rusijos (oficialioji) kultūra (netgi inicijuotas projektas kurti konservatyvią-patriotinę mokslinę fantastinę literatūrą, panašios tendencijos pastebimos ir kine)¹⁴¹. Vienu iš pavyzdžių, kai „konservatyvusis posūkis“ Rusijoje pradėjo valstybiniu mastu reikštis ir kultūros bei meno sektoriuje, laikytinas 2012 m. teisminis procesas prieš pankroko grupės *Pussy Riot* nares. O „šiuolaikiniam menui“ Rusijoje kritiniais laikytini 2014–2015 m. (Krymo aneksija ir išaldyto karinio konflikto su Ukraina pradžia). Antai, 2015 m. dizaino studijų fabrike „Flacon“ Maskvoje kultūros plėtros nepriklausomo fondo „Menas be sienų“ surengta paroda „Dugne“ (rus. «На дне»),

¹³⁷ Hatzikidi, K.; Dullo, E. *Introduction: Brazil's Conservative Return*, p. 1.

¹³⁸ Fukuyama, F. *US against the World? Trump's America and the New Global Order*.

¹³⁹ Plačiau žr. Thompson, M. J. *America's Conservative Landscape: The New Conservatism and the Reorientation of American Democracy*, p. 3–4.

¹⁴⁰ Žr. Будрайтскис, И. *Мир, который построил Хантингтон и в котором живём все мы. Парадоксы консервативного поворота в России*, с. 28.

¹⁴¹ Plačiau žr. Suslov, M.; Uzlaner, D. *Dilemmas and Paradoxes of Contemporary Russian Conservatism: Introduction*, p. 7–8.

kurioje, „maskviečiams parodytas Rusijos šiuolaikinio meno „dugnas“¹⁴². Tai fotografijų paroda, kuriai atrinkti ir iš situacijų ištraukti „ekscentriški“ kadrai iš šiuolaikinio teatro spektaklių, lydimi tendencingų paaiškinimų apie šiuolaikinio meno išsigimimus, degradaciją, pornografiją.

Panaši konservatyvi reakcija prasidėjo visoje Rusijoje, kur „liaudies“ atstovai „tradicionalistai“ piktavo prieš didesniuose miestuose (vis dar) atidaromus valstybinius šiuolaikinio meno centrus (ŠMC). Pavyzdžiui, 2015 m. ŠMC atidarytas Žemutiniame Naugarde – miesto istoriniame pilies komplekse. Po atidaromosios centro parodos „įžeisti piliečiai“ reikalavo uždaryti centrą, o pilies kompleksą skirti *pilečių daugumai* priimtina ir suprantamai „istorinei ir patriotinei kultūrai“¹⁴³. Tokioje rusiškojo (kultūrinio) populistinio konservatizmo paradigmoje, politikos mokslų atstovo Glenno Dieseno teigimu, kultūra turi ne propaguoti sekuliarizmą, ne skleisti „satanistinę gėjų ir LGBTQ+ propagandą“, o būti visų pirma moralės, religinių iracionalių aspiracijų ir istorinių-nacionalinių vertybių bastionu. Kartu – ir tiltu tarp praeities ir dabarties¹⁴⁴. Po 2015 m. tokios kultūrinės nuostatos visuomenėje, į kurios nuomonę „įsiklauso valdžia ir imasi priemonių“, tapo dominuojančios.

Žinoma, tai nėra „liaudies“ nuomonė tiesiogine šio žodžio reikšme. Tai veikiau politinio režimo naudojimas vadinamoju „liaudies moraliniu konservatizmu“, valstybės aparato (iš pradžių) užmaskuota reakcija į neoliberalią (Vakarų) vertybių sistemą simbolizuojantį šiuolaikinį meną ir institucijų sistemą. Rusijos valstybė, XX a. 10 dešimtmetyje inicijavusi liberalias ekonomikos ir kultūros reformas, ilgainiui tą savo pačios sukurtą valstybinę (šiuolaikinio meno) sistemą pati ir pradeda varžyti ir palaipsniui naikinti, prisidengdama menamos „liaudies“ tradicionalistinėmis-patriotinėmis aspiracijomis. Tai neturėtų kelti nuostabos, nes autokratinis populistinis režimas (ypač nuo fašizmo ir stalinizmo laikų) visada kalba „liaudies“ vardu ir veikia jos „labui“ (D. Trumpas ar V. Putinas yra tarsi „liaudies balsai“ ar „įkūnyta liaudis“, kaip buvo carizmo laikais)¹⁴⁵.

„Konservatyviajame posūkyje“ dar viena savita šiuolaikinio meno niša Rusijoje buvo privačių, t. y. oligarchų finansuojamų, institucijų sektorius. Viena tokių – šiuolaikinio meno muziejus „Garažas“ (rus. *Гараж*) Maskvoje, įsteigtas už oligarcho Romano Abramovičiaus pinigų (beje, administruojamas jo žmonos)¹⁴⁶. Tačiau ir tokios institucijos buvo veikiamos vadinamosios „liaudies“ ir valstybės „konservatyviojo konsensuso“ (iki atviro karo Ukrainoje, kai valstybė tapo atvirai autoritariška ir represinė). Institucija orientavosi į vakarietiško (tipo) šiuolaikinio meno reprezentaciją. Bet su „saugikliais“ – vengta kritinių užuominų į pačios valstybės politinį režimą, taip pat „provokatyvių temų“, galinčių suerzinti oficialiąją ortodoksinę Rusijos Bažnyčią ar išprovokuoti „patriotinių lobistų“ išpuolius¹⁴⁷. Taigi (oficialus) šiuolaikinio meno „šiuolaikiškumas“ tarsi nepastebimai „formalizuojamas“, „sudekoratyvinamas“, tampa atsargus ir aptakus. „Šiuolaikiškumas“ tarsi inkorporuojamas į dominuojančią konservatyviąją paradigmą, nors išoriškai išlieka visi instituciniai ir socioestetiniai „šiuolaikybės kuravimo“ ir formalūs „šiuolaikinio meno“ požymiai.

¹⁴² Котов, М. Москвичам показали «дно» современного российского театра. *Ридус*, 14 мая 2015. Prieiga per internetą: <https://www.ridus.ru/moskvicham-pokazali-dno-sovremennogo-rossijskogo-teatra-185588.html> [žiūrėta 2024-04-25].

¹⁴³ Будрайтскис, И. *Мир, который построил Хантингтон и в котором живём все мы. Парадоксы консервативного поворота в России*, с. 54.

¹⁴⁴ Diesen, G. *Russian Conservatism: Managing Change under Permanent Revolution*, p. 16.

¹⁴⁵ Plg., žr. Norris, P.; Inglehart, R. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019, p. 66. <https://doi.org/10.1017/9781108595841>.

¹⁴⁶ Po 2022 m. vasario 24 d. Rusijos karinės invazijos į Ukrainą muziejaus veikla sustabdyta. Pažymėtinas ir proputiniškojo oligarcho Leonido Michelsono 2009 m. sukurtas fondas *Виктория — Искусство Быть Современным* (V-A-C, *Victoria – the Art of Being Contemporary*) ir prieš pat karą Ukrainoje – 2021 m. gruodžio mėnesį – Maskvoje atidarytas šiuolaikinio meno muziejus ГЭС-2. Naujojo (būsimo) muziejaus kuratorinės politikos formavimo procesuose kurį laiką (bent jau iki 2022 m. karo Ukrainoje?) tam tikrose pozicijose (ne pačiose aukščiausiose, bet pakankamai svarbiose) aktyviai veikė ir lietuvių (buvęs Vilniaus ŠMC) kuratorius Raimundas Malašauskas. Tikėtina, kad dėl proputiniškojo elito asmenų įtakos R. Malašauskas 2022 m. tapo Rusijos paviljono Venecijos bienalėje kuratoriumi. Plačiau apie tai žr. Kreuger, A. A Necessary Letter. *Kunstkrityk: Nordic Art Review*, February 28, 2022. Prieiga per internetą: <https://kunstkrityk.com/a-necessary-letter/> [žiūrėta 2024-04-25].

¹⁴⁷ Žr. Budraitiskis, I. *Dissidents among Dissidents: Ideology, Politics and the Left in Post-Soviet Russia*, p. 56.

Maža to, per pastaruosius penkerius metus Rusijoje išryškėjo dar viena (nors kol kas ir gana marginali) tendencija – šiuolaikinio (kritinio) meno formalios kalbos vartojimas (*sic!*) išreiškiant... antiliberalias nuostatas. Tokiu pavyzdžiu galėtų būti „menininkas rezistentas“ Avdejus Ter-Oganas ir jo „mokiniai“, 2021 m. organizavę parodą-projektą, kuri vadinosi „Prieš Navalną“¹⁴⁸, ir toliau Maskvoje teberengiantys (ir karo Ukrainoje metu) kitas parodas-projektus. Jose niekaip neminimas karas Ukrainoje ir politinis Rusijos režimas, tačiau aštriai išjuokiamas ir „demaskuojamas“ XX a. pirmos pusės Rusijos ir Vakarų avangardas, XX a. antros pusės neoavangardas, vėlyvojo sovietmečio neoficialusis Maskvos konceptualizmas, taigi (meno ir politiniai) liberalai ir liberalizmas apskritai.

Beje, dailėtyrininkas Robertas Stasinskis pastebėjo panašias tendencijas ir Lenkijoje. Jis mini vyresnės kartos lenkų menininką ir teoretiką Zbigniewą Warpechowską, kuris propaguoja „konservatyviojo avangardo“ idėją. R. Stasinskio tyrimas rodo, kad nenorima grįžti prie XX a. pirmos pusės (daugiausia kairiojo) progresyviojo „avangardo ištakų“. Priešingai, tai šiuolaikinio „dvasingumo ir įkvėpimo deficito“ nulemta modernybė, „postmodernistinio cinizmo“ ir apskritai kapitalizmo ir naujojo materializmo kritika¹⁴⁹... iš konservatyvių ir dešiniųjų pozicijų. Paties Z. Warpechowskio požiūriu, „konservatyvus avangardas“ perima klasikinio avangardo ideologines-kritines funkcijas (ir kartu papildoma jas tradiciniu nuoširdumu ir įkvėpimu, t. y. dvasingumu), tačiau atmeta klaidingas, iliuzines radikalios kairės, vedančios tik į totalitarizmą, aspiracijas¹⁵⁰.

Tai yra iš esmės eklektiškos, tarpusavyje sunkiai suderinamos koncepcijos. Pavyzdžiui, Avdejus Ter-Oganas (tebe)laiko save *kairiuoju (sic!)* menininku – *tikruoju avangardistu*, atmetančiu konceptualizmo (t. y. liberalizmo) tradicijas, komerciją ir sugrįžtančiu prie „tikrojo (tradicinio) meno“, „tikrosios kūrybos“ (t. y. tapybos, piešimo)... Ir kartu A. Ter-Oganas įkvėpimo semiasi socialistiniame realizme, kuris suvokiamas kaip nepelnytai nuvertinta tapybos tradicija.

Šie du leitmotyvai – „atsargaus“, konservatyvėjančio ir biurokratėjančio (oficialaus) šiuolaikinio meno, taip pat ir „konservatyviojo avangardo“ iš dalies rezonuoja su Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) situacija po 2010 metų.

3.3. Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) „konservatyvusis posūkis“ po 2010 metų

Maždaug nuo 2013 m. ir lietuvių tyrėjai netiesiogiai fiksuoja socioideologinės kaitos požymius. Antai, sociologas Aurimas Zaremba 2013 m. rašytame straipsnyje klausė, ar Lietuvoje egzistuoja radikali dešinė? Ir nors šis tyrėjas teigia, jog radikali dešinė Lietuvoje nėra dominuojanti, svarbus pats klausimo apie radikalią dešinę Europoje, taigi ir Lietuvoje, iškėlimas:

*[a]pie radikalią dešinę vis dažniau kalbama ne tik Europoje, bet ir Lietuvoje. Dešinieji radikalai tampa labiau girdimi, sėkmingai dalyvauja nacionaliniuose bei savivaldos rinkimuose, jų idėjos susilaukia vis didesnio atgarsio ir palaikymo visuomenėje. Ir Lietuvos žiniasklaidoje vis dažniau pasirodo pranešimų apie radikalią dešinės veiksmus ar pasisakymus.*¹⁵¹

Yra tam tikrų išlygų. Anot jau minėtos M. Laruelleės, liaudies „moralinis konservatizmas“, radikaliausiai pasireiškiantis Rusijoje, sukimbantis ir su politinio elito konservatyvumu, yra būdingas apskritai visai buvusiai postsocialistinei erdvei, įskaitant ir provakarietiškas, oficialiai (politiniame lygmenyje)

¹⁴⁸ Dar tų pačių metų sausio mėnesį opozicionierius Aleksejus Navalnas, kurį Rusijos specialiosios tarnybos bandė nunuodyti, po gydymo Vokietijoje grįžęs į tėvynę oro uoste buvo suimtas ir įkalintas. „Demaskuojanti liberalus“ paroda surengta A. Navalnui jau kalint. Atkreiptinas dėmesys, kad A. Navalnas mirė pataisos kolonijoje Arkyje 2024 m. vasario 16 dieną. Kaip teigiama Rusijos federalinės įkalinimo įstaigų tarnybos pranešime, A. Navalnas esą blogai pasijuto po pasivaikščiojimo ir beveik iškart neteko sąmonės.

¹⁴⁹ Stasinski, R. *The Conservative Turn: Formation of a Right-wing Discourse around the Exhibition Sztuka Polityczna in Warsaw*, p. 21.

¹⁵⁰ Plačiau žr. Warpechowski, Z. *Konserwatyzm awangardowy*. Kraków: Otwarta pracownia, 2014, p. 159–172.

¹⁵¹ Zaremba, A. *Ar egzistuoja radikali dešinė Lietuvoje?*, p. 46.

liberalias Baltijos valstybes, Sakartvelą ir Slovėniją¹⁵². Todėl šiame ir taip konservatyviame erdvėlaikyje sunkoka „distiliuoti“ dar ir papildomus specifinio „konservatyviojo posūčio“ elementus. Taigi ir kalbama apie hipotetinius „konservatyviojo posūčio“ paskirus požymius, kurie sutampa su globalaus politinio konservatyvėjimo elementais.

Verta dar kartą priminti „patriotiškai nusiteikusių įžeistų piliečių“, protestavusių prieš ŠMC Žemutiniame Naugarde atveį, arba Rusijos šiuolaikinio teatro „dugną parodančią“ fotografijų parodą. Panašioms kvaziideologinėms aspiracijoms Lietuvos kultūros ir dailės terpėje atstovautų tapytojas Aloyzas Stasiulevičius su bendraminčių grupe. Šis dailininkas 1993 m. buvo vienas ideologinės perskyros, t. y. tarpinstitucinės konfrontacijos tarp Lietuvos dailininkų sąjungos ir ŠMC, iniciatorių. Nuo to laiko jis ir bendraminčiai „antiŠMC“, arba antiliberalistinę, poziciją demonstruoja įvairiomis progomis. Antai, 2005 m. Lietuvos dailininkų sąjungoje surengta konferencija „Ar Šiuolaikinio meno centras vykdo nacionalinę kultūros politiką dailės srityje?“, kurioje dailininkai-„tradicionalistai“ aštriai kritikavo ŠMC už autoritariškumą, vienpusiškumą, „nacionalinės kultūros politikos“ iškraipymą ir jos nevykdymą¹⁵³.

Taip pat galima pasitelkti konservatyvaus-tradicionalistinio laikraščio „Mokslo Lietuva“, vieną straipsnį, publikuotą 2011 m. ir pavadinimą „Apie šiuolaikinio meno centrą“. Straipsnyje dailininkai, kultūros atstovai pasisakė apie ŠMC. Antai, tapytojas Giedrius Kazimierėnas teigė:

Išskirtinai remiant ŠMC grupės popmeno sklaidą, ignoruojama daugelį šiuolaikinės dailės reiškinių [...]. Taip kūryba paliekama vertinti ir įtakoti rinkos ekonomikai [...] proteguojant vieną ŠMC vadovo Kęstučio Kuizino grupuotę [...] iškreipia ir skurdina visuomenei pristatomos dailės panoramą, slopina dailės raiškos įvairovę ir pažeidžia lietuvių nacionalinės dailės tęstinumą.¹⁵⁴

O štai filosofas Vytautas Radžvilas¹⁵⁵, irgi savaip įkūnijantis „konservatyvųjį posūkį“, teigė, kad ŠMC bruka principą, jog „ultramodernus menas yra savaime vertingas“. Ir pridūrė, kad „po [ŠMC] novatoriškumo skraiste slepiasi kūrybinis bejėgiškumas“¹⁵⁶. Grafikas Arvydas Každailis kaltino „ŠMC grupelę“ užsiėmus strategines pozicijas, ignoruojant ne tik tradicinę dailę, bet dirbtinai iškreipiant ir ardant susiformavusią lietuvių dailės tradiciją apskritai. Galiausiai, jau minėtas A. Stasiulevičius konstatavo, kad:

Sunaikinti bet kokie estetinės raiškos kriterijai, kūrybinė laisvė nutrynė tradiciją, mokyklą, praeities ir dabarties meno autoritetą. Lieka tik vidinė dabarties kūrėjų klausia, o ji dažnai šlubuoja [...]. Kaune M. K. Čiurlionio 125-ojo jubiliejaus proga surengtos parodos dalyvis E. Jansas atliko performansą – viešai šlapinosi ir gėrė savo šlapimą. Parodą finansavo Kultūros ministerija. Reaguodamas į tai menotyrininkas Algis Uždavinyš rašė: „Teosofinių vizijų užliūliuotas M. K. Čiurlionis ko gero grabe apsiverstų išvydęs tokį jo talento pagerbimą.“¹⁵⁷

2014 m. balandžio 11 d. A. Stasiulevičius su grupe bendraminčių Lietuvos Respublikos Seime organizavo konferenciją tema „Smurto bei savižudybių prevencija ir destruktivusis menas Lietuvoje“.

¹⁵² Laruelle, M. *A Grassroots Conservatism? Taking a Fine-grained View of Conservative Attitudes among Russians*, p. 177.

¹⁵³ Plačiau žr. Šiuolaikinio meno centro erdvės vilioja ir tradicinės dailės kūrėjus. *Delfi.lt*, 2005 m. kovo 7 d., prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/siuolaikinio-meno-centro-erdves-vilioja-ir-tradicines-dailles-kurejus-6191283> [žiūrėta 2024-04-25]; J. Kryževičienės pasakojimas iš Lietuvos dailininkų sąjungos konferencijos tema „Ar Šiuolaikinio meno centras vykdo nacionalinę kultūros politiką dailės srityje?“. *LRT.lt*, 2005 m. kovo 12 d., prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000172290/kulturos-savaites-pokalbiai> [žiūrėta 2024-04-25]; Aleksandras Vozbinas: Šiuolaikinio meno centro veiklos analizė. *TV3.lt*, 2005 m. kovo 15 d., prieiga per internetą: <https://www.tv3.lt/naujiena/projektai/aleksandras-vozbina-siuolaikinio-meno-centro-veiklos-analize-n266940> [žiūrėta 2024-03-25].

¹⁵⁴ Jonas Petronis ir kiti. Apie šiuolaikinio meno centrą. *Mokslo Lietuva*, 2011, birželio 2, Nr. 11 (455), p. 11.

¹⁵⁵ V. Radžvilas buvo vienas Lietuvos liberalų sąjungos steigėjų, 1990–1993 m. jos pirmininkas. Vėliau tapo vienu žymesnių liberalizmo kritikų. Kartu su bendražygiais 2020 m. įsteigė konservatyvią dešiniąją partiją „Nacionalinis susivienijimas“.

¹⁵⁶ Jonas Petronis ir kiti. *Apie šiuolaikinio meno centrą*, p. 11.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

Konferencijos metu A. Stasiulevičius rodė filmą, kuriame buvo surinkti Lietuvos „išsigimusios dailės“ pavyzdžiai (įvairių laikotarpių, labai eklektiški, niekaip vienas su kitu nesisiejantys ir kartais netgi neaišku, ką bendra turintys su „išsigimusių menu“), taip pat reikalavo pasodinti į kalėjimą ŠMC direktorių K. Kuiziną ir „savižudybes skatinančio destruktvyvaus šiuolaikinio meno“, A. Stasiulevičiaus manymu, pagrindinį atstovą Artūrą Railą¹⁵⁸. Taip pat A. Stasiulevičius apie destruktvyvų šiuolaikinį meną tuomet samprotavo ir spaudoje, teigdamas, kad *fluxus* yra „ekstremizmas, atkeliavęs iš Amerikos“¹⁵⁹. Be kita ko, viena iš A. Stasiulevičiaus (kūrybinių) bendražygių savo tapybos kūrinių parodos „Piliakalnių metai“ atidarymo proga taip samprotavo apie meno ir tradicijų santykį:

[...] mūsų šaliai nereikia liberalių idėjų. Mes turime savo vertybes, savo idėjas, kurios turi šaknis, prasmę, tad reikia tą pateikti jaunimui. Jaunimas turi pajusti, kas mes esame, pajusti tautos svorį.¹⁶⁰

Verta pastebėti, kad ŠMC priešininkai „tradicionalistai“, patys to nenorėdami, prisidėjo prie ŠMC neadekvataus *radikalaus kairumo* įvaizdžio. (Ideologiškai) paviršutiniško Vilniaus ŠMC parodinės veiklos vertinimo pavyzdys galėtų būtų jau cituoto filosofo V. Radžvilo ištara, jog „radikalus postmodernizmas prilygintinas radikaliai marksizmui“¹⁶¹, arba vyresnės kartos dailėtyrininko Vytenio Rimkaus kaltinimai, esą ŠMC eksponuojami „infantiliški kontrkultūriniai pokštai“¹⁶². Terminas „kontrkultūriniai“, paprastai siejamas su radikalia kaire, kultūrinio anarchizmu, bet vargiai ar sietinas su ŠMC institucine politika (vis dėlto kryptančia labiau į dešinę¹⁶³).

Beje, nuo nepriklausomybės pradžios esama ir kitų konservatyvios-tradicionalistinės (populistinės) reakcijos pavyzdžių. Kad ir „Lietuvos kultūros kongresas“ (jis iš dalies susijęs ir su A. Stasiulevičiaus veiklomis), kurio vienu pagrindinių veikėjų ilgus metus buvo (sovietinis) filosofas Krescencijus Stoškus. Kongresas kildina save iš tarpukario Lietuvos kultūros sąjungos¹⁶⁴ ir yra nusistatęs prieš „liberalų ir socialdemokratų propaguojamą fejerverkinę VEKS'o kultūrą“¹⁶⁵.

Žinoma, kalbant apie XXI a. 2 dešimtmečio (globalųjį) „konservatyvųjį posūkį“ Lietuvoje, privalu atsižvelgti į svarbius niuansus. A. Stasiulevičiaus, K. Stoškaus ir jų bendraminčių „moralinis konservatizmas“ (taip pat ir po 2010 m.) daugiau ar mažiau sutampa su daugumos Lietuvos (regionų) „liaudies“ psichologija ir kvazikultūrinėmis aspiracijomis. Taip pat ir su nemažos dalies politinio elito konservatyviomis (kultūrinėmis) pažiūromis. Nepaisant to, *konservatyvi reakcija* Lietuvoje, skirtingai nei

¹⁵⁸ Šio straipsnio autorius dalyvavo toje konferencijoje – klausėsi pranešimų.

¹⁵⁹ Stasiulevičius, A. Ar reikalingas Lietuvai destruktvyvus, griaunamasis menas? *LRT.lt*, 2014 m. gegužės 14 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/43357/alyzas-stasiulevicius-ar-reikalingas-lietuvai-destruktvyvus-griaunamasis-menas> [žiūrėta 2024-04-25].

¹⁶⁰ Veličkaitė, L. Piliakalnių šviesa dailininkės Gražinos Vitartaitės kūryboje. *Lietuvos aidas*, 2017, liepos 22, p. 2. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.aidas.lt/lt/kultura/article/16962-07-22-piliakalniu-sviesa-dailininkes-grazinos-vitartaites-kuryboje> [žiūrėta 2024-04-25].

¹⁶¹ Jonas Petronis ir kiti. *Apie šiuolaikinio meno centrą*, p. 11.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ Keblus Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos ir joje funkcionuojančio šiuolaikinio meno „kairumo“ klausimas. Kaip matyti, šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos reprezentantai vengia deklaruoti aiškesnę ideologiją, nors galima numanyti, jog ta ideologija – saikingas (neo)liberalizmas arba netgi konservatyvus liberalizmas. Kairiajai ideologijai atviriau angažuojasi vos vienas kitas atviriau su (oficialia) šiuolaikinio meno sistema susisaistęs menininkas. Atviriausiai Lietuvos šiuolaikinio meno sistema palaiko ir reprezentuoja feministinę ir (arba) LGBTQ+ ideologiją. Oficialiai ši ideologija palaikoma parodose per joms būdingą meninę-estetinę prizmę. Neoficialiai – iš dalies per institucijų sistemoje veikiančias neformalias biurokratinės „savųjų“ grupes, formuojamas pagal lytį ir seksualinę orientaciją (tokiu kvaziideologiniu principu formuojamos profesinės grupės savaime nėra blogis, bet problema ta, kad šis principas dažniausiai yra slepiamas – tai kuria įspūdį, jog sistema veikia neskaidriai). Kaip bebūtų, ši LGBTQ+ socioestetinė gija išsitenka neoliberalioje ideologinėje paradigmoje (kurioje įmanomas svyravimas nuo labiau kairės iki labiau dešinės), nes dažniausiai ignoroja socialinių klasių (stratifikacijos) nelygybės klausimus, kuriuos pirmiausia akcentuoja socialistai. Šia prasme ŠMC, įskaitant ir LGBTQ+ giją, atstovauja labiau naujajam (neoliberaliam?) elitarizmui, (privilegiuotai) finansuojamam valstybės.

¹⁶⁴ Plačiau apie tai žr. Rindzevičiūtė, E. *Identitetas ir saugumas Lietuvos kultūros politikos diskursuose*, p. 18–20.

¹⁶⁵ Stoškus, K. Kongresas tarp kongresų. *Lietuvos kultūros kongresas*. Prieiga per internetą: <https://xar5000.wixsite.com/kulturos-kongresas/apie-kongresa> [žiūrėta 2024-04-25].

Rusijoje, netapo oficialia valstybine politika. Šiuolaikinio meno (institucijų) sistema, nepaisant konservatyvios kultūrinės aplinkos, valstybiniu mastu (bent jau didžiausiuose miestuose) nėra varžoma, juo labiau naikinama. Veikiau yra priešingai¹⁶⁶. Tačiau tam tikrų pasaulėžiūrinio ir ideologinio konservatyvėjimo požymių esama.

Taigi, kokia situacija Vilniaus šiuolaikinio meno sistemoje maždaug po 2010 metų? Reikėtų vėl šiek tiek sugrįžti atgal į ankstesnius laikus. 1996 m. rengta minėta Tarptautinės dailės kritikų asociacijos (AICA) konferencija. Joje dailėtyrininkė Laima Laučkaitė dailės kaitos procesus pavadino „postmodernistiniu posūkiu“¹⁶⁷, dėl kurio dailininkai „tradicionalistai“ pralaimėjo, Lietuvos dailininkų sąjunga „prarado autoritetą“¹⁶⁸. Remdamiesi minėtais M. P. Šaulausko ir Z. Norkaus pokomunistinio socialinio kismo Lietuvoje tyrimais šiuos XX a. 10 dešimtmečio ir XXI a. 1 dešimtmečio procesus pavadiname „(neo)liberaliuoju posūkiu“.

Siekdami struktūriškai įvertinti Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos raidą iki 2010 m., pasitelkime M. P. Šaulausko pokomunistinio socialinio kismo orientacijų klasifikaciją. Pagal ją laikotarpis nuo 1992 m. iki 2000 m. laikytinas „revoliuciniu-pereinamuoju“ laikotarpiu, o laikotarpis nuo 2000 m. iki 2010 m. – „normalizacijos / stabilizacijos“ etapu. M. P. Šaulausko teigimu:

*Pirmajame etape buvo artikuliuojami ideologiniai (konstituciniai, teisiniai, ekonominiai, kultūriniai, moraliniai, estetiniai ir t. t.) principai, o antrasis etapas žymi socialinę tokių artikuliacijų institucionalizaciją, arba jų socialinį įbūtinimą – naujų klasių, socialinių grupių ir institucijų susiformavimą bei atitinkamų tarpusavio bendravimo normų įsigalėjimą.*¹⁶⁹

Pažymėtina, kad Vilniaus šiuolaikinio meno (sistemos) užgimimo ir raidos periodizaciją iki 2001 m., nors ir nesiremdamas M. P. Šaulausko pokomunistinio socialinio kismo orientacijų klasifikacija, yra pateikęs ŠMC direktorius K. Kuizinas. Jo pateikta periodizacija yra tokia: atgimimas (1988–1991 m.), reformos (1992–1993 m.), stabilizacija (1994–2001 metai)¹⁷⁰.

Tačiau kalbant apie laikotarpį po 2002 m., ir ypač po 2010 m., teigtina, kad „normalizacijos / stabilizacijos“ sąvoka nebetinka. Šis laikotarpis laikytinas kokybiškai nauju – ideologinio ir struktūrinio konservatyvėjimo etapu. Šiam teiginiui pagrįsti ir skirta likusi šio skyriaus dalis ir kitas, jau paskutinis straipsnio skyrius.

Ideologinį konservatyvėjimą (institucinės galios įtvirtinimo, privilegijų saugojimo, naujojo elitizmo ir netgi dalinio reakcionizmo) pozicijos laipsnišką įsigalėjimą liudytų maždaug 2007–2010 m. ėmusi keistis šiuolaikinio meno institucijų atstovų (vadovų) ir šiai sistemai (lojalių) dailėtyros atstov(i)ų retorika. Antai, 2007 m. publikuotame leidinyje „ŠMC 15 metų“ ŠMC direktorius K. Kuizinas patetiškai ir retoriškai klausė:

*tad kaip atrodytų meninis gyvenimas Lietuvoje šiandien, jei nebūtų ŠMC? Jei pagrindinė ir didžiausia šiuolaikinio meno pulsą šalyje fiksuojanti institucija nebūtų išgyvenusi esminės transformacijos 1992 metais [...]?*¹⁷¹

Dar akivaizdžiau ideologinės kaitos požymiai išryškėja Lietuvos nacionalinės dailės galerijos direktorės L. Jablonskienės ir ŠMC direktoriaus K. Kuizino pokalbyje, 2010 m. publikuotame kataloge

¹⁶⁶ Antai, 2018 m. Vilniaus ŠMC perduoti Sapiegų rūmai Antakalnyje, o 2021–2024 m. rekonstruotas ŠMC pastatas.

¹⁶⁷ Laučkaitė, L. Dailės institucijų laikysena postmodernistinio posūkio metu. In: *Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas = Changes in Lithuanian Art 1990–1996: Institutional Aspect* / vertė Alfonsas Laučka, Laima Zabulienė. Vilnius: Tarptautinė dailės kritikų asociacija, 1997, p. 5.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 6.

¹⁶⁹ Šaulauskas, M. P. *Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?* p. 79.

¹⁷⁰ Plačiau žr. Kuizinas, K. Lithuanian Art from 1988 to the Present. In: *Art of the Baltics: The Struggle for Freedom of Artistic Expression under the Soviets, 1945–1991* / Eds. A. Rosenfeld, N. T. Dodge. New Brunswick: Rutgers University Press, 2001, p. 354–361.

¹⁷¹ *ŠMC – 15 metų: institucijos 15 metų veiklos katalogas* / sudarytojai K. Kuizinas, J. Fomina. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2007, p. 10.

„Lietuvos dailė 2000–2010: dešimt metų“. L. Jablonskienė teigė, jog „šiuolaikinis menas Lietuvoje tebėra marginalija kultūros politikos, finansavimo, instituciniu ir visuomenės dalyvavimo jame požiūriais“¹⁷². ŠMC direktorius K. Kuizinas pridūrė, kad „[...] ir pats šiuolaikinio meno statusas plačiojoje visuomenėje ir ypač sprendimų galią turinčių politikų tarpe vis dar nėra išsikristalizavęs“¹⁷³. Verta atkreipti dėmesį, kad jau minėtame laikraščio „Mokslo Lietuva“ straipsnyje „Apie šiuolaikinio meno centrą“ tradicionalizmo ir antiliberizmo atstovai (dalyvaujant ir A. Stasiulevičiui), kaltindami K. Kuiziną autoritarizmu ir siauros grupelės kuratorių-meninink(i)ų interesų protegavimu (tokiame teiginyje yra dalis tiesos), netiesiogiai patvirtino ŠMC išsikovojus išskirtines institucinės galios pozicijas Lietuvos meno lauke¹⁷⁴.

Iš L. Jablonskienės ir K. Kuizino ištartų galima (hipotetiškai) spręsti apie konservatyvėjimą, nes ima dominuoti nebe „veržlumo“, o „galios“ ir „privilegijų“ (įtvirtinimo ir kartu stokos?) retorika. Paradoksalu tai, kad abu pašnekovai, nuo 1992–1993 m. (šiuolaikinio) meno sistemoje nesitraukiantys iš vadovaujančių pozicijų, tarsi sutinka, jog ŠMC ir Nacionalinė dailės galerija (dar turint omenyje ir Vilniaus dailės akademią) tapo Vilniaus šiuolaikinio meno institucinės galios branduoliu – „centrinėmis institucijomis“. Ir tuo pat metu pašnekovai apgailestauja, kad oficiozine tampanti sistema galios atžvilgiu dar nėra *pakankamai* oficiozinė ir vienavaldė.

Be to, Vilniaus šiuolaikinio meno institucijų (pirmiausia ŠMC) raidą po 2010 m. vadinti ne stabilizacijos, o stagnacijos ir struktūrinio konservatyvėjimo periodu leidžia toliau minimos tendencijos. Pritartina, kad tam tikrų reformų metu susikuria kokybiškai naujos, įsitvirtina ir stabilizuojasi demokratinės institucinės (ir ideologinės) struktūros (jei, žinoma, nesame trockiškos permanentinės revoliucijos šalininkai). Jeigu įtvirtinti demokratiniai principai tose institucijose tebeveikia, viskas lyg ir yra teisinga. Tačiau kalbant apie Vilniaus institucijų (ŠMC ir netgi Nacionalinės dailės galerijos) įsteigimo ir raidos ypatumus atkreiptinas dėmesys į vieną niuansą. Kai minėtos institucijos tapo stabilios apytikriai 2009¹⁷⁵–2010 m., pradėjo ryškėti ne gerai veikianti demokratinė sistema, o kiek kiti biurokratiniai modeliai. Jais, be neginčytynų biurokratinių naujovių ir naujojo meno populiarinimo, laikytina ir vadovų rotacijos totalus nebuvimas, oportunitizmas, (minėtas) savųjų grupelių protegavimas, taigi nepotizmas per biurokratinę liniją (dirbtinai kuriamas kai kurių ŠMC kuratorių „genialumo“ ir nepakeičiamumo mitas ir pan.), infrastruktūrinis uždaramas ir elitizmas, ryškėjančios konservacinės nuostatos, ankstusių deklaracijų ir realios elgsenos neatitikimas. Taigi naujos institucijos buvo sukurtos, įteisintos ir stabilizuotos, bet jose nebuvo stabilizuoti ir iki galo įgyvendinti demokratiniai procesai. Arba jie veikė tik iš dalies, ir ta reali situacija vis akivaizdžiau disonavo su susikurtu viešu šiuolaikiškumo įvaizdžiu¹⁷⁶. Visa tai, deja, primena vėlyvojo sovietmečio stagnacinę ir „savųjų ryšiais“ grįstą oficiozinę dailės (institucijų) sistemą.

Paradigminio „konservatyviojo posūkio“ (kol kas daugiau latentiniai) požymiai išvelgtini ir pačioje (šiuolaikinės) dailės kritikoje ir dailėtyroje. Nuo XX a. 10 dešimtmečio tarpinstitucinių konfliktų laikų įprasta (reakcingąjį) konservatizmą tapatinti su vyresniosios kartos dailės ir dailėtyros „tradicionalistais“. O jaunoji karta tapatinta su (liberaliuoju) „radikalumu“ Tačiau „konservatyviojo avantgardo“ idėjoms iš dalies artimos aspiracijos ryškėja tarp jaunosios ir jauniausios šiuolaikinio meno ir dailės kritikos atstov(i)ų, kuratorių kartos. Radikalumo prieskonis tarsi išlieka, formaliai išsaugant

¹⁷² Lietuvos dailė 2000–2010: dešimt metų: [parodos katalogas] / sudarytojos L. Dovydaitytė, R. Dubinskaitė, A. Vaičiulytė. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2010, p. 118.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 119.

¹⁷⁴ Taip pat žr. Jonas Petronis ir kiti. *Apie šiuolaikinio meno centrą*, p. 11.

¹⁷⁵ Nacionalinė dailės galerija formaliai, *de jure* atidaryta 2009 m., tačiau *de facto* tai institucinė struktūra, išsivysčiusi (bent jau administracinio aparato lygmeniu) iš 1993 m. įsteigto G. Soroso šiuolaikinio meno centro, kuris 2000 m. iš dalies mutavo į Lietuvos dailės muziejaus Šiuolaikinės dailės informacijos centrą.

¹⁷⁶ Plg. žr. Bučinskaitė, J. ŠMC ir Sapiegų rūmai: šviesių institucijų lūkestis ir saulės nuosėdos. *Artnews*, 2024, liepos 16 d. Prieiga per internetą: <https://artnews.lt/smc-ir-sapiegu-rumai-sviesiu-instituciju-lukestis-ir-saules-nuosedos-111351> [žiūrėta 2024-08-12].

„šiuolaikiškumo“ ir „šiuolaikybės kuravimo“ įvaizdį, bet ideologinis vektorius iš neoliberalaus (ne) pastebimai krypta į konservatyvų¹⁷⁷.

Vienu paradigminių „konservatyviojo posūkiu“ riboženklių Vilniaus (šiuolaikinio) meno sistemoje laikytinas privataus MO muziejaus atidarymas 2018 m. Vilniuje. Muziejus savo tinklalapyje pradėjo propaguoti *MOdernizmą*. Paradoksalu, kad retrofuturistinė *MOdernizmo* sąvoka rinkodaros lygmenyje sutampa su neoliberalia ideologija. Be to, muziejaus socioestetinė pozicija yra, kiek perfrazuojant E. Traverso terminą, „postkonservatyvi“. MO muziejaus tinklalapyje rašoma:

*MO – tai atviras požiūris. Menas gali būti prieinamas kiekvienam. Tokį kuriame ir MO – muziejų, laukiantį ir pirmą kartą sumaniusio čia užsukti žmogaus, ir meno profesionalo.*¹⁷⁸

Taigi muziejaus socioideologinė pozicija, tiksliau ją pristatanti retorika, remiasi versline demagogija. Viena vertus, spekuliuojama vos ne kairuoliškomis sąvokomis *atviras požiūris* ir *menas gali būti prieinamas kiekvienam*, tačiau... tik už pinigus, tik įsigijus narystės kortelę ir taip toliau. Tad tokias „nuoširdžias“ aspiracijas tuojau pat „atskiedžia“ atviras komercinis interesas ir atitinkama ideologinė indoktrinacija, kurią dar sustiprina retrospektyvi (ir konservatyvi), bet kartu perkurta į komercinį „brendą“ *MOdernizmo* sąvoka. Ji, viena vertus, yra tarsi nuoroda į dailės tam tikrą tradiciją. Kita vertus, šioje sąvokoje išryškėjantis muziejaus pavadinimas nedviprasmiškai nurodo institucijos grynai pragmatinius tikslus:

*MOdernistas – geriausias MO muziejaus draugas, bendramintis, bendrakūrėjas. Įsigydami muziejaus narystės kortelę ir tapdami MOdernistais, mums padedate kurti muziejų! O mes norime įkvėpti ir pripildyti tavo laisvalaikį [...] MO muziejus yra kokybiško laisvalaikio kūrybinė platforma, kuri ne tik pristato meną, bet ir teikia aktualias paslaugas: veikia muziejaus parduotuvė, MO bistro, vyksta įvairūs, skirtingus interesus ir poreikius atliepiantys renginiai. [...] MO yra eksperimentas – vadovaujantis startuolio mąstymo modeliu ir modernios vadybos principais, siekia būti tvaria organizacija, kuri subalansuoja biudžetą pritraukdama privačią ir valstybės paramą.*¹⁷⁹

Muziejaus retorikos populizmas nėra tik išorinis, jis persmelkia ir pačią muziejaus parodų ideologiją – supaprastinant, profanuojuojant ir suprekinant pačią (ir dailės) istorijos sampratą. Apie tokį kuratorinį populizmą, neva „priartėjant prie liaudies“, menininkė ir dailės kritikė Paulina Pukytė yra rašiusi taip:

Kviesti „netikrus“ kuratorius kuruoti parodų yra nors madinga ir rizikinga, bet vis tiek labai gera idėja, dažnai atnešanti netikėtų ir sėkmingų rezultatų. MO muziejus savo trečiai didžiajai parodai irgi taip surizikavo – pakvietė kuruoti meno (jei muziejus meno, tai ir parodos čia turbūt meno?) parodą grupę žinomų ir įdomių kultūros lauko veikėjų, puikių savo srities specialistų [...]. Tik gaila, kad nė viena iš tų sričių nebuvo aptariamojo laikotarpio menas, – tarp pakviestų kuratorių nebuvo netgi nė vieno to dešimtmečio meno lauko dalyvio, tai yra žmogaus, kuris apie jį ką nors žinotų tiesiogiai [...]. Ir kas gi iš to išėjo? [...] depresyvoka paroda apie gariūnmečio „bespredelą“, į kurią žiūrovai (taip, platesnė publika, ko MO ir sakosi siekiantys) kviečiami ne pažinti, o tik atpažinti [...].

¹⁷⁷ Pavyzdžiui, apie (akademino) neoliberalizmo kaip „leftistinio autoritariškumo“ kritiką iš konservatyvių pozicijų žr. Bliškevičius, L. Minties švytuoklė. *Kultūros barai*, 2020, Nr. 9, p. 2–8, taip pat prieiga per internetą: https://docs.google.com/viewer?url=http://www.kulturosbarai.lt/uploads/news/id158/KB_2020_9_m_WEB.pdf [žiūrėta 2024-03-25]; dailės kritikoje ir parodų kuravimo terpeje: Bliškevičius, L. Pakui Hardware išlydint: pora minčių apie mintis. *7 meno dienos*, 2024, vasario 2, Nr. 5 (1497), p. 8–9, taip pat prieiga per internetą: <https://www.7md.lt/imgarchive/pdf/1497.pdf> [žiūrėta 2024-03-25]; Bliškevičius, L. Paroda „Kontr-argumentas VI: Autsaideriai“. *7 meno dienos*, 2024, kovo 29, Nr. 13 (1505), prieiga per internetą: <https://www.7md.lt/daile/2024-03-29/Paroda-Kontr-argumentas-VI-Autsaideriai> [žiūrėta 2024-03-25].

¹⁷⁸ MO muziejus – koks jis? *Mo.lt*. Prieiga per internetą: <https://mo.lt/apie-muzieju/> [žiūrėta 2024-08-12].

¹⁷⁹ *Ibidem*.

*Gali būti, kad koja šiai „suneštinei“ parodai pakišo dar ir tai, kad čia, regis, nebuvo vieno pagrin-
dinio kuratoriaus, kuris būtų nulėmęs jos turinį.*¹⁸⁰

MO muziejaus propaguojamas *MO*modernizmas tarsi apverčia meno istorijos prasmes „aukšty-
nomis“, menamai „karnavalizuoja“, „sulaukina“ (nors, iš tiesų, tai yra tik karnavalizacijos ir sulaukinimo
imitacija – elitizmas neišnyksta, jis maskuojamas po populizmą) ir redukuoja į tiesmuką rinkodarinį
cinizmą, paversdamas jį esmine ideologine-estetine „misija“. Tiksliau pasakius – „misijos“ simuliakru.
(Ideologinės) „misijos“ buvo būdingos valstybinėms (šiuolaikinio) meno institucijoms – ŠMC ir Naci-
onalinei dailės galerijai, tačiau ir jos, norėdamos konkuruoti su ekspansyvia, agresyvia *MO*modernizmo
ideologija, savo parodinėje veikloje taip pat priverstos bent iš dalies orientuotis į neoliberalios ideolo-
gijos primetamą specifinį populizmą¹⁸¹. Be to, dar vienas šios ideologijos skiriamasis bruožas yra tas, kad
muziejaus verslinį populizmą vienodai pozityviai ir su entuziazmu, panašu, sutinka tiek dailės tradicio-
nalistai („modernistai“), tiek ir vadinamojo šiuolaikinio meno atstovai („postmodernistai“), anksčiau
konfliktavę, bet dabar visi savanoriškai tapdami *MO*modernistais.

Taigi *MO*modernizmo verslinio populizmo logikoje netenka prasmės minėta pirmaisiais dviem nepri-
klausomybės dešimtmečiais buvusi aktuali „tradicionalistų“ ir „radikalų“ (postmodernistų) vertybinė
perskyra, taip pat, kaip buvo minėta, valstybinių meno institucijų transliuojama kvaziideologinė įvairių
(šiuolaikinio meno) „misijų“ retorika. Į anksčiau metaforiškai apipavidalinamas ideologines potekstes,
estetiką – kultūrinę ar estetinę aistrą, malonumą, netgi politinį-menių aktyvizmą – žiūrima kaip į *var-
totojų lūkesčius atspindinčias praktikas*, traktuotinas kaip (kapitalo) piniginiai ekvivalentai meno rinkoje.
Tokiū būdu (trans)formuojama šiuolaikinio meno semantinė struktūra¹⁸².

Be kita ko, (post)konservatyvus (pseudo)karnavališkas verslumas kuria ir permanentinio klestėjimo
regimybę. (Neo)liberalaus kapitalizmo logika liaudiškąjį „moralinį konservatizmą“ komercializuoja,
bene ryškiausias to pavyzdys – nacionalinis (*sic!*) televizijos projektas „Duokim garo!“. O „elitinės“ inici-
atyvos, kurių ryškiausia laikytinas MO muziejaus projektas, ne tik pagal naujojo populistinio „postkon-
servatizmo“ formatą komercializuoja, pseudokarnavalizuoja šiuolaikinio meno sampratą, bet ir padaro
ją panašią į „Duokim garo!“ projektą.

Apskritai kalbant, vadinamosios liaudies negatyvios nuostatos šiuolaikinio meno (sistemos) atžvilgiu
dominuoja. Vieną tokių liaudiškojo „moralinio konservatizmo“ ir šiuolaikinio meno (sistemos) susidū-
rimą praktinėje plotmėje aptarsime kitame šio straipsnio skyriuje.

3.4. Atvejo analizė: videoperformansas *Kliksas / Restartas* (2000 / 2021 metai)

Šiame skyriuje aptariamas konkretus atvejis – 2021 m. Lietuvos šeimų sąjūdžio sukeltas skandalas
(arba kultūrinių karų manifestacija) dėl šiuolaikinio meno kūrinio. Skandalo įvairių pusių retorikos ana-
lizė išryškina ankstesniame skyriuje minėtus dvejopus „konservatyviojo posūkio“ požymius – visuo-
menės tam tikrų grupių konservatyvumą ir pačios šiuolaikinio meno sistemos vidinį konservatyvumą.

Kaip pastebi tyrėjai, XXI a. 2–3 dešimtmečių vadinamojo „konservatyviojo posūkio“ (pavyzdžiui, JAV,
Rusijoje, Lenkijoje ir kitur), tvirtai susieto su populizmu, vienas iš skiriamųjų bruožų yra tai, jog „konserva-
tyvios revoliucijos“ aspiracijos pirmiausia išreiškiamos per *kultūros, vertybių ir sentimentų* (moralės) sritį¹⁸³.

¹⁸⁰ Pukytė, P. Meno irgi buvo. Paroda „Rūšių atsiradimas: 90-ųjų DNR“ MO muziejuje. *7 meno dienos*, 2020, sausio 10, Nr. 1 (1322).
Prieiga per internetą: https://www.7md.lt/tarp_disciplinu/2019-12-20/Meno-irgi-buvo [žiūrėta 2024-08-12].

¹⁸¹ Žinoma, ir valstybinėse institucijose (ŠMC, Nacionalinėje dailės galerijoje ir kitose) parduodami bilietai, tačiau komercinė-verslinė
dedamoji tokių institucijų veikloje ir retorikoje vis dėlto nėra tokia agresyvi ir atvirai dominuojanti. O ir populizmo jose, bent kol
kas, yra mažiau.

¹⁸² Apie šias (tarptautines) tendencijas šiuolaikinio meno sistemoje žr. Curioni, S. B.; Pierazzini, M. E.; Forti, L. *Philosophic Mo-
ney. The Contemporary Art System as a Market and Cultural Agent. Arts*, 2020, Vol. 9, No. 4, p. 1–18, <https://doi.org/10.3390/arts9040110>.

¹⁸³ Žr. visų pirma: Galston, W. A. *Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy*. New Haven: Yale University Press, 2018.

Eklektiška (anti)politinė reakcija įsikūnija vadinamuosiuose *kultūriniuose karuose*, kuriuose pirmiausia iškeliami tradicinės-universalios *Kultūros* plačiąja prasme idėja kaip nacionalinio susivienijimo ir identiteto (praeities ir dabarties tapatumo) inkarnacija. O vadinamojo (neoliberaliojo) šiuolaikinio meno sistema tokiu atveju pradedama traktuoti kaip „tradicijas atakuojanti ir naikinanti mažuma“¹⁸⁴ arba „liaudies priešai“¹⁸⁵. Čia reikia atkreipti dėmesį ir pabrėžti, kad jau ne kartą minėta S. Trilupaitytė, aptardama XX a. pabaigos *kultūrinius karus* ir (žiniasklaidos) skandalus, susijusius su šiuolaikiniu menu, teigė, jog dažniausiai jie yra trumpalaikiai reiškiniai, parodantys veikia „žiniasklaidos ir valdžios institucijų reakciją, o ne meninės savimonės kaitą“¹⁸⁶.

Iš dalies su šiuo teiginiu galima sutikti. Tikrai yra tiesa, kad aptariamas 2000 m. sukurto video-performanso „Kliksas / Restartas“ atvejis 2021 m. primena žiniasklaidos dirbtinai sukeltą skandalą. Vis dėlto teigtina, jog šis pavyzdys, ypač turint omenyje dvidešimties metų laikotarpį nuo kūrinių sukūrimo ir paties skandalo, laikytinas simptomišku. Remiantis K. Mannheimo ir M. Freedeno ideologijos kaip „kalbinių stilių“ koncepcija, analizuotini skandalo diskurso niuansai leidžia įžiūrėti tam tikrus visuomenės ideologinės ir sociokultūrinės sampratos kaitos požymius, o drauge išvelgti ir specifines semantines slinktis pačioje (Vilniaus) šiuolaikinio meno sistemoje. Siekiant pagrįsti šiuos teiginius, toliau atliekama glauda skandalo analizė. Ryškiausi pasisakymai ir straipsniai spaudoje pasitelkti kaip jos šaltiniai.

2000 m. skulptorius Dainius Liškevičius ŠMC jaunųjų menininkų parodoje „Paralelinės progresijos“ demonstravo videoperformansą „Kliksas / Restartas“ (prieš vaizdo kamerą menininkas išsitempė veidą šokoladu ir nusivalė jį valstybine vėliava). O 2021 m. Lietuvos šeimų sąjūdžio (vadinamojo Šeimų maršo) mitingo metu videokūrinio fragmentas viešai parodytas (pažeidžiant autorines teises) kaip „išsigimusio meno“, antipatriotizmo pavyzdys.

Lietuvos šeimų sąjūdžio atstovų iniciatyva pradėtas ikiteisminis tyrimas dėl valstybinės vėliavos išniekinimo. Užbėgdami įvykiams už akių pasakysime, kad procesas nutrauktas¹⁸⁷, tačiau ikiteisminio tyrimo metu spaudoje publikuoti paties menininko pasisakymai, ginamieji ir aiškinantys kūrinių dailėtyros straipsniai, taip pat (ginanti D. Liškevičių) meno organizacijų peticija.

Šios analizės pradžioje pažymėta, kad videoperformansą „Kliksas / Restartas“ tikslingiausia vertinti pirmiausia per pirmojo posovietinės Lietuvos dešimtmečio, taip pat per amžių sandūros – pluralizmo ir kartu socialinių kontrastų, prieštarų – prizmę. Šis *neoliberaliojo posūki*o etosas, kuriam būdingi kontrastai ir kontroversijos, atsispindėjo visuose visuomeniniuose lygmenyse, taigi ir (o gal – ypač) naujajame tarpdisciplininiame mene (ilgainiui jis pradėtas vadinti *šiuolaikiniu menu*). O štai 2021 m. pradėtas ikiteisminis tyrimas – jau videoperformanso „postinterpretacija“ kitoje visuomeninėje situacijoje.

Lietuvos šeimų sąjūdžio tinklalapyje skelbiamas šūkis „Stipri šeima – stipri valstybė“, kuriuo išsakoma negatyvi pozicija valstybės neva peršamai tendencingai lytiškumo ugdymo, t. y. diegiamai neoliberaliai „LGBTQ+ diktatūros“ politikai. Šio sąjūdžio ideologinė programa (buvo) suplakta ir su sąmokslu teorijomis, populiariomis per COVID-19 pandemiją.

Sociologas Karolis Jonutis tyrė Lietuvos šeimų sąjūdį kaip specifinį diskursą, kuris formuojamas sąmokslu teorijų ir populizmo pagrindu. Anot K. Jonučio, „populizmo logika remiasi įvairiais priešų kūrimo ir politinės terpės suprimityvinimo metodais“¹⁸⁸. Taip pat būdingas tokių reiškinų, judėjimų

¹⁸⁴ Budraitskis, I. *Dissidents among Dissidents: Ideology, Politics and the Left in Post-Soviet Russia*, p. 47.

¹⁸⁵ Stasinski, R. *The Conservative Turn: Formation of a Right-wing Discourse around the Exhibition Sztuka Polityczna in Warsaw*, p. 21.

¹⁸⁶ Trilupaitytė, S. *XX a. pabaigos kultūros karai ir posovietinio dailės gyvenimo lūžiai*, p. 46.

¹⁸⁷ Nes „[...] nuo nagrinėjamo įvykio jau yra praėję daugiau negu aštuoneri metai ir yra suėjęs tokios kategorijos nusikalstamos veikos apkaltinamojo nuosprendžio priėmimo senaties terminas“. – Iš prokuratūros – gera žinia kūrėjui D. Liškevičiui: nutrauktas ikiteisminis tyrimas dėl vėliavos išniekinimo. *15 min*, 2021 m. birželio 23 d. Prieiga per internetą: <https://zmones.15min.lt/naujiena/is-prokuraturos-gera-zinia-kurejui-d-liskeviciui-nutrauktas-ikiteisminis-tyrimas-del-veliavos-isniekinimo-K1Vzk3NM5Y4> [žiūrėta 2024-04-25].

¹⁸⁸ Jonutis, K. *Populism and Conspiracy Theories: The Case of the Lithuanian Family Movement*, p. 94.

bruožas – fatalistinis, apokaliptinis ateities vizijos kūrimas. Galime prisiminti minėto I. Budraitiskio ištarą apie „maištaujančių konservatorių“ ir jo kuriamą į prarają garmančio pasaulio viziją¹⁸⁹. Lietuvos šeimų sąjūdis pagal kai kuriuos parametrus (antipolitiškumą, nacionalpopulizmą, tradicionalizmą, homofobiją ir pan.) iš dalies atitiktų tiek minėtos M. Laruelle'ės pasiūlytą *grassroots conservatism* terminą, tiek ir E. Traverso suformuluotą „postfašizmo“ apibrėžimą. Tokia „antipolitikos politika“, kuri iš dalies būdinga ir Lietuvos šeimų sąjūdžiui, reiškiasi bandymais paralyžiuoti reprezentacinę demokratiją ir ją „vampyrizuoti“, suaktyvinant kontrdemokratinę galią.

Grįžkime prie videoperformanso autoriaus menininko D. Liškevičiaus ir jo gynėjų, taip pat šiuolaikinio meno institucijų, sąjungų¹⁹⁰ argumentų, kuriuose (netiesiogiai) išryškėja jų ideologinių predispozicijų kaita. Viešą peticiją, ginančią performanso autorių, kultūrinėje spaudoje paskelbė *Meno organizacijų grupė*. Verta pacituoti kiek ilgesnę peticijos ištrauką:

*Šiuo meno kūrinium prieš 21 metus autorius iškėlė klausimą, kokia bus Lietuvos valstybė ateityje, ar ji sugebės priimti piliečių tautinę, rasinę ir kitokią įvairovę. Jis ne išniekina valstybinę vėliavą, ne ją sutepa, o nusivalo veidą kaip Poncijaus Piloto kankinamas Kristus nusivalė veidą Šv. Veronikos skarele. Dėl to veiksmo drobulė tapo šventa, kaip šventa tampa ir Lietuvos vėliava, ištvėrianti visus valstybės virsmus. Be to, atlikdamas performansą menininkas veikė ne kaip Dainius Liškevičius, bet kaip išgalvotas personažas – taip pat kaip išgalvoti ar istorines asmenybes vaizduojantys personažai veikia teatre ir kine [...]. Tačiau svarbiausia, kad kūrinyje menininkas vaizduoja fiktyvią tikrovę taip pat kaip ją vaizduoja kino filmai ar teatro spektakliai. Kitaip tariant, prokuratūra ir policija už pavaizduotus išgalvoto personažo veiksmus kaltina aktorių ir režisierių.*¹⁹¹

Menininką gynė dailėtyrininkė Agnė Narušytė, taip pat akcentuodama vizionieriškas-pranašiškas kūrinio savybes:

*Kadangi jam (performanso autoriui – K. Š.) rūpi Lietuvos ateitis, jis panaudoja šalies vėliavą kaip visiems atpažįstamą simbolį [...]. Bet štai mes dabar jau gyvename laike, kurį dar tik mėgino įsi-vaizduoti menininkas, atlikdamas performansą.*¹⁹²

Simptomiški ir paties menininko D. Liškevičiaus pasisakymai (glamūrinėje) spaudoje. Menininkas kaltino vadinamąją liaudį išsilavinimo stoka, (gana adekvačiai) konstatavo apskritai visuomenės konservatyvumą, homofobiją. Taip pat jis vardijo savo nuopelnus meno sistemoje ir akcentavo meno buvimą aukščiau bet kokios politikos:

[...] Kažkas, remdamasis tik savo išsilavinimo stoka, bando meną pavadinti ne menu [...]. Su ta intencija performansas ir buvo sukurtas – lyg šalies ir visuomenės projekcija į ateitį [...] paaiškėjo, kad po tiek dešimtmečių dalis mūsų visuomenės vis dar yra homofobiška, nepasiruošusi pokyčiams. Galiu pasakyti, kad anksčiau ji buvo daug atviresnė ir pozityviau nusiteikusi. O kas dabar vyksta... Tai – paprasčiausia politika. Visame šiame reikale menui ir net žodžiui „menas“ vietos nėra [...]. Atstovavau Lietuvai Venecijos bienalėje – svarbiausiame šiuolaikinio meno renginyje [...]. „Kliksas / Restartas“ rodytas Vokietijoje, Šveicarijoje, Lenkijoje, Italijoje, Estijoje, Latvijoje.

¹⁸⁹ Будрайтскис, И. Мир, который построил Хантингтон и в котором живём все мы. Парадоксы консервативного поворота в России, с. 28.

¹⁹⁰ Tarp peticiją pasirašiusiųjų minėtinas ŠMC ir Lietuvos tarpdisciplininio meno kūrėjų sąjunga.

¹⁹¹ Viešas laiškas dėl menininkui Dainiui Liškevičiui pareiktų kaltinimų valstybinių simbolių išniekinimu (*Meno organizacijų grupė*). *Artnews*, 2021 m. birželio 19 d. Prieiga per internetą: <https://artnews.lt/viesas-laiskas-del-menininkui-dainiui-liskeviciui-pareiktu-kaltinimu-valstybiniu-simboliu-isiniukiniu-64936> [žiūrėta 2024-04-25].

¹⁹² Narušytė, A. Lietuviškų juodulių medžioklė: „Šeimos gynimo maršo“ organizatoriai ragino susidoroti su menininku. *LRT.lt*, 2021 m. gegužės 29 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1420482/agne-narusyte-lietuvisku-juoduliu-medziokle-seimos-gynimo-marso-organizatoriai-ragino-susidoroti-su-menininku> [žiūrėta 2024-04-25].

*2012 metais eksponuotas Nacionalinėje dailės galerijoje [...]. 2013 metais performansas papildė MO muziejaus kolekciją – man tai pripažinimas [...].*¹⁹³

Visose šiose citatose galima išskirti keletą svarbių (ideologinio) „kalbinio stiliaus“ aspektų: a) „pranašiską“ kūrinio pobūdį; b) religinę retoriką ir simboliką; c) performanso lyginimą su teatru ir kinu – performanso atlikėjas vadinamas fiktyviu personažu; d) menininko pripažinimo ir privilegijų (meno sistemoje) akcentavimą.

Hipotetiškai pažvelkime į šiuos aspektus iš 2000 m. perspektyvos. Peržvelgus to meto paties menininko ir dailėtyrinink(i)ų pasisakymus apie videoperformansą, aiškėja, jog pranašiskų elementų ar projekcijos į ateitį, kuri akcentuota 2021 m., 2000 m. interviu ir straipsniuose nėra. Pats menininkas tuomet kalbėjo apie karjeros galimybes naujojoje meno sistemoje, aiškinosi, ar jis jau meno žvaigždė ar dar ne visai, samprotavo apie naująjį meną apskritai. Galbūt tai ir galima netiesiogiai laikyti „projekcija į ateitį“? Tuose interviu ir recenzijose tiesiog daug jaunuoliškos bravūros, pavyzdžiui: „Ateina rinka ir viską reguliuoja“¹⁹⁴. O ŠMC bulvinius blynus valgome ir mes, ir vyresni kolegos¹⁹⁵ [...]. Bet mes gi dar „jaunieji menininkai“ esame, tai kaip galime būti veteranai? Bent jau formaliai dar galime gauti jaunojo menininko stipendiją¹⁹⁶; ir taip toliau. Tačiau semantinių leitmotyvų, akcentuojamų 2021 m. dailėtyrininkės A. Narušytės straipsnyje ir 2021 m. paties menininko pasisakymuose, nerasime.

2005 m. dailės kritikas Jonas Valatkevičius šiame videoperformanse išžvelgė „menininko dublerio“, taip pat sovietmečiu sukurtos „autentiškosios kūrybos“ vizijos griovimo leitmotyvus. Kritikas taip pat pažymėjo D. Liškevičiaus (ir tuometinę naujojo meno) „revoliucinę strategiją“¹⁹⁷, bet Lietuvos ateities pranašavimo motyvų neminėjo.

Apibendrinus visus šiuos pasisakymus konstatuotina, kad nė viename iš jų vėliava ar manipuliacijos vėliava apskritai neminimos. Žinoma, teisybės dėlei reikia pripažinti faktą, jog atlikdamas videoperformansą menininkas tikrai pasitelkė vėliavą. Taigi tarsi ir įmanoma šį kūrinį bandyti „pritempti“ prie 2021 m. situacijos ir interpretacijų. Bet tik metaforiškai.

Adekvaciau būtų vėliavos panaudojimą traktuoti kaip tuomet tarp jaunųjų menininkų (minėtini Galmantas Sasnauskas¹⁹⁸, Audrius Novickas¹⁹⁹) populiarių „stiprią meninę įkrovą turintį objektą“²⁰⁰, šalia daugybės kitų pasitelkiamą ano meto socioestetiniam (jaunatviškam) ekscentriškumui išreikšti, žiūrovams provokuoti. Tikėtina, kad (šiuo konkrečiu atveju) apie galias, juo labiau pranašiskas prasmes ir ateities projekcijas veikiausiai nė negalvota. Taip pat nenorėta tyčia išniekinti vėliavą. Tiesiog tokia buvo ano meto naujojo (jaunojo) tarpdisciplininio meno ir apskritai pokomunistinės visuomeninės savivokos ir saviraiškos konjunktūra. Galiausiai pažymėtina, kad kūrinyje nebuvo jokių religinių potekstų. Priešingai – išžvelgtinos liberalaus sekuliarizmo tendencijos.

Kiek painesnis yra menininko kaip fiktyvaus personažo klausimas. Tuomet videoperformansas tikrai siejosi su „menininko dublerio“ tema: „[...] menininkas, teigiantis, jog savo performansuose jis atlieka savo paties dublerio vaidmenį – skamba žymiai įdomiau“²⁰¹. Taigi, galima kalbėti apie tam tikrą

¹⁹³ Liškevičius, D. Čia menui vietos nėra?: pokalbis su menininku, performansų kūrėju Dainiumi Liškevičiumi (kalbėjosi Jūratė Ražkovskytė). *Žmonės*, 2021, birželio 23, Nr. 25, p. 40.

¹⁹⁴ Šią sarkastišką (?) užuominą galbūt galima suprasti ir kaip vartotojiškos visuomenės kritiką.

¹⁹⁵ Turima omenyje ŠMC patalpose įsikūrusi kavinė, kurioje užsibūdavo tiek klasikai, tiek ir jaunimas.

¹⁹⁶ Pirmą klasę kalbasi Dainius Liškevičius ir Gintaras Makarevičius. *7 meno dienos*, 2000, spalio 6, Nr. 36 (445), p. 7.

¹⁹⁷ Valatkevičius, J. *Children of revolution. Menininko biografijos bandymas*, p. 54.

¹⁹⁸ Interviu su menininku: Viso pasaulio negana?: su Galmantu Sasnausku kalbasi Raimundas Malašauskas. *7 meno dienos*, 2000, spalio 20, Nr. 38 (447), p. 7.

¹⁹⁹ Socioideologines prasmes (išskyrus religines potekstes), kurios priskiriamos D. Liškevičiaus videoperformanui, galima tiesiogiai aptikti A. Novicko 2005 m. instaliacijoje „Trispalvės delionė“. Tuomet, aiškindamas instaliacijos koncepciją, menininkas mąstė apie daugelį dalykų, eskaluotų 2021 m. „Kliaksas / Restartas“ istorijoje, tarp jų ir apie galimą baudžiamąją atsakomybę už „nepagarbų elgesį su valstybine vėliava“. Žr. Trispalvė, cepelinas ir kibinas: su Audriumi Novicku kalbasi Alfonsas Andriuskevičius. *Šiaurės Atėnai*, 2005, gegužės 7, Nr. 747, p. 6–7. Tačiau šiuo atveju kalbame apie D. Liškevičiaus videoperformanso intencijas ir potekstes.

²⁰⁰ *Trispalvė, cepelinas ir kibinas: su Audriumi Novicku kalbasi Alfonsas Andriuskevičius*, p. 6.

²⁰¹ Valatkevičius, J. *Children of revolution. Menininko biografijos bandymas*, p. 54.

„fiktyvumo“ dozę. Tačiau jeigu ši „fiktyvumą“ vertiname iš 2000 m. perspektyvos, performanso lyginimas su teatro ar kino aktorius vaidmeniu vis tiek yra neadekvatus ir netgi klaidinantis. Pasitelkime 1997 m. interviu su amerikiečių performeriu, viešėjusiu Lietuvoje, ištrauką:

Atliekant performansą galima pasiskolinti teatro elementų – jis neegzistuoja už erdvės laiko ribų. Tačiau jame (performanse – K. Š.) nėra dramatinės istorijos, naratyvinės struktūros. Jame nėra jokios vaidybos. Aš nevaidinu, nepersikūniuju į kitą asmenį. Tuo jis skiriasi nuo teatro. Performanse daugiau skulptūros nei teatro [...] aktorius negalėtų performanso atlikti geriau už mane, nes jis bandytų būti panašus į mane. Bet tai nebūčiau aš. Esu matęs ir blogą teatrą primenančių performansų, kai kuriamas minispektaklis, o ne performansas.²⁰²

Ši ištrauka iš interviu gana tiksliai išreiškia tuo metu Vilniaus šiuolaikinio meno sistemoje dominavusią performanso traktuotę. Performansas buvo suvokiamas visų pirma kaip *tikrovės manifestacija* ir kaip paties menininko socioestetinės pozicijos išraiška, bet jokių būdu ne „vaidmens“ kūrimas. D. Liškevičius tuomet irgi buvo šios „tikrovės manifestacijos“ sampratos vienas aktyviausių ir populiariausių atstovų (nebent jis tikrai anuomet kūrė nevykusį „mono-“ ar „minispektaklį“?).

Atkreiptinas dėmesys, kad šiuo atveju neaktualus moralinis aptariamo konflikto, ikiteisminio tyrimo, ginamųjų argumentų vertinimas. Kaip ir argumentų nuoširdumas – ginamieji, pateisinantys argumentai galėjo būti sugalvoti, strategiškai mąstant apie galimą teisminį procesą. Šio tyrimo atžvilgiu aktualus *kalbinis stilius*.

O jo analizė leidžia konstatuoti videoperformanso daugiau ar mažiau (simboliškai) liberaliąją ideologinę kryptį jo sukūrimo metu 2000 m. ir kelerius metus po to. Taip pat ji leidžia konstatuoti paties D. Liškevičiaus videoperformansą ginančiųjų ištarų ir jų interpretacijų (jose išsitenka visi minėti punktai – a, b, c, d) konservatyvumą jau 2021 metais.

Galiausiai tam, kad siūlomi vertinimai būtų įtikinamesni, verta pateikti A. Zarembos vartojamą radikalios dešinės, kuriai priskirtinas ir Lietuvos šeimų sąjūdžio „moralinis konservatizmas“, savivokos apibūdinimą:

[...] tai pozityvi orientacija į tai, kas asocijuojasi su „mūsų“ grupe, ir antipatija viskam, kas asocijuojasi su „jais“ – bet kokia socialine ar etnine grupe, esančia už „mūsų“ grupės ribų²⁰³.

Taigi vadovaujantis šiomis išvalgomis ir prisimenant minėto I. Budraitiskio „konservatyviojo posūkio“ (Rusijoje) etiologiją, Lietuvos šeimų sąjūdžio ideologinė kryptis drąsiai gali būti vadinama *agresyviai konservatyvia*.

Apibendrinant galima teigti, jog tiek Lietuvos šeimų sąjūdžio, tiek menininko D. Liškevičiaus, taip pat jo ir jo kūrimo gynėjų pozicijos traktuotinos kaip priešiškos Šeimų sąjūdžio retorikai, bet vertinant jas būtent pagal konservatyviąją paradigmą. Tiesiog šiuolaikinio meno atstov(i)ų pozicija (2021 m.) traktuotina kaip *nuosaikešė* (oakeshotiška²⁰⁴) *pasyvioji* konservatizmo atšaka. O Lietuvos šeimų sąjūdžio pozicija laikytina *agresyviaja*, arba *reakcionistine*, konservatizmo atšaka.

Todėl reikėtų keisti dailėtyrininkės S. Trilupaitytės pasiūlytos kvaziideologinės dichotomijos vektorius. Atsižvelgiant į XXI a. 2 dešimtmetyje radikalėjančio globalaus „konservatyviojo posūkio“ sėmantiką, tie veikėjai, kuriuos 2005 m. dailėtyrininkė vadino „radikalais“ (šiuolaikinio meno atstovai), vadintini „liberaliais tradicionalistais“. O tie, kuriuos dailėtyrininkė vadino „tradicionalistais“, dabar (t. y. 2024 m.) vadintini „konservatyviais radikalais“.

²⁰² Performansas kaip skulptūra: su Čikagos menininku Mathew Wilsonu šnekėjomės po jo bei Sigito Staniūno performanso Rotušės aikštėje. *7 meno dienos*, 1997, gegužės 2, Nr. 16, p. 8.

²⁰³ Zaremba, A. *Ar egzistuoja radikali dešinė Lietuvoje?*, p. 56.

²⁰⁴ Taip pat žr. Oakeshott, M. *On Being Conservative*, p. 407–437.

Išvados

Straipsnyje analizuota nepriklausomybės laikotarpio Vilniaus šiuolaikinio meno sistemoje dominuojanti ideologija, išryškinant esminius jos kaitos riboženklius. Šiam tikslui pasiekti panaudojama K. Mannheimo ir M. Freedeno ideologijos kaip „kalbinių stilių“ koncepcija, taip pat pasitelktos P. Bourdieu teorinės išvalgos. Jų pagrindu suformuota tyrimo prieiga – ideologija nėra statiška, ji – situacinė. Galiausiai pasitelkti M. P. Šaulausko ir Z. Norkaus pokomunistinės transformacijos Lietuvoje tyrimai, leidžiantys artikuliuoti ir konkretizuoti nepriklausomybės laikotarpio Vilniaus šiuolaikinio meno (institucijų) sistemos diskurso kvaziideologines preferencijas.

Pokomunistinis socialinis kismas Lietuvoje vyko taip: iš sovietinio tipo socialistinio visuomeninio būvio pereita į kapitalistinio liberalizmo būvį. To padarinys – dominuojančia oficialia ideologija nepriklausomybės laikotarpiu tapo kapitalistinis (neo)liberalizmas.

Remiantis M. P. Šaulausko tyrimais, minėtas socialinis kismas apibūdinamas kaip *revoliucija* arba nusakomas labiau konkretizuojančia *modernios restauracijos* sąvoka (ją Z. Norkus pasiūlė kaip M. P. Šaulausko vertinimo pagilinimą), kuri artikuliuoja tikrovėje pasireiškiančią konservatyvių ir progresyvių visuomeninės bei kultūrinės aspiracijų dermę. E. Rindzevičiūtės ir S. Trilupaitytės tyrimai parodė, jog kultūros ir konkrečiai dailės / šiuolaikinio meno sektoriuje situacija yra dar sudėtingesnė – oficiali kultūros politika išlieka atvirai konservatyvi (tradicionalistinė), o įvairiuose kultūros sektoriuose ideologinės predispozicijos įvairuoja nuo konservatyvių, liberalesnių iki (neo)liberalių. Šiuolaikinio meno sektoriuje per paskutinį dešimtmetį šalia valstybės finansuojamų institucijų atsirado ir privačių (pirmiausia minėtinas MO muziejus).

Nepriklausomybės laikotarpio Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos analizėje taikant M. P. Šaulausko pokomunistinio socialinio kismo orientacijų klasifikaciją tikslinga 1992–2010 m. laikotarpį struktūriškai periodizuoti į du etapus: 1992–2000 m. „revoliucinį-pereinamąjį“ etapą ir 2000–2010 m. „normalizacijos / stabilizacijos“ etapą.

Per pirmuosius dvidešimt nepriklausomybės metų (maždaug iki 2010 m.) oficialiojoje kultūros politikoje vyravo konservatyvios-tradicionalistinės (nacionalistinės) nuostatos, kurios atitiko ir „daugumos“ arba vadinamosios liaudies „moralinį konservatizmą“. Šioje terpėje Vilniaus šiuolaikinio meno sistema ir joje funkcionuojantis tarpdisciplininis (šiuolaikinis) menas 1992–2010 m., nors ir struktūriniame-biurokratiniame lygmenyje, daugiau ar mažiau buvo centristiniai-laviruojantys, bet vis dėlto jie rezonavo su (neo)liberaliąja ideologija.

Nuo 2010 m. ryškėja Vilniaus valstybinių ir privačių šiuolaikinį meną reprezentuojančių institucijų skirtis, nulėmusi ir tebelemianti savitus ideologinių predispozicijų derinius ir kartu išryškinusi institucinį-struktūrinį Vilniaus vadinamųjų centrinių (šiuolaikinio meno) institucijų branduolio perėjimą į struktūrinės stagnacijos ir konservacinę poziciją, kuriai būdingas išoriškai išlaikomas ir palaikomas (neo)liberalios ideologijos įvaizdis. Valstybinių institucijų, susijusių su šiuolaikinio meno sklaida (pirmiausia ŠMC ir iš dalies Nacionalinės dailės galerijos) biurokratinis-ideologinis struktūrinis lygmuo nuo XXI a. 2 dešimtmečio tampa atvirai konservacinio pobūdžio, nors (tebe)spekuliuojama *šiuolaikiškumo* terminu, o aptariamų dviejų įstaigų erdvė (labiausiai ŠMC) vis dar reprezentuojamas neoliberalus menas (ypač akcentuojami jam būdingi feminizmo ir LGBTQ+ aspektai). Taigi *šiuolaikiškumo* ir *šiuolaikinio meno* terminų / sampratų vidinė semantika per pastaruosius penkiolika metų laikytina migruojančia iš (neo)liberalios į konservatyviąją paradigmą, nors viešai, išoriškai stengiamasi išlaikyti ir palaikyti institucijų (neo)liberalaus progresyvumo, netgi „revoliucingumo“, įvaizdį.

Privatus MO muziejus biurokratiniame-ideologiniame lygmenyje atvirai deklaruoja neoliberalios vadybos ir verslumo principus. Šio muziejaus reprezentuojama meno samprata yra *paradoksaliai neoliberali*, tiksliau *postkonservatyvi* – spekuliuojanti *MODernizmo* terminu ir „suprekinanti“ (beje, ir suplakanti) tiek šiuolaikinį meną, tiek ir konservatyviąsias vertybes. Šis Vilniaus šiuolaikinio meno

(institucijų) sistemos „konservatyvusis posūkis“ nuo 2010 m. laikytinas globalaus „konservatyviojo posūčio“ padariniu.

XXI a. 2 dešimtmečio globalus ideologinis „konservatyvusis posūkis“ sumaišė „tradicines“, t. y. po Antrojo pasaulinio karo susiformavusių konservatyviosios, liberaliosios ir socialistinės ideologinių paradigmu sampratą, išprasmino ir eklektizavo politinius konceptus. Chaotiško maišymosi ir alogiško ideologinio persitvarkymo etapas nėra pasibaigęs. Tyrėjai kelia klausimus, ar „konservatyvusis posūkis“ reiškia „fukujamiškojo“ globalaus neoliberalizmo projekto absoliutų žlugimą? O gal „konservatyvusis posūkis“ yra tiesiog neoliberalios paradigmos ir sistemos šiokių tokių vidinių anomalijų ar patologijų padariny? Atsižvelgiant į tai, Vilniaus šiuolaikinio meno sistemos ir joje funkcionuojančio (šiuolaikinio) meno konservatyvėjimo procesai nuo 2010 m. taip pat laikytini ambivalentiškais ir kol kas negali būti griežtai ideologiškai klasifikuojami.

ORCID

Kęstutis Šapoka <https://orcid.org/0000-0001-6729-4865>

Interesų konfliktas

Autorius deklaruoja, kad jokio interesų konflikto nėra.

Literatūra

- Abel, Richard L. *How Autocrats Seek Power: Resistance to Trump and Trumpism*. New York: Routledge, 2024.
- Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 50: kultūra, rinka, visuomenė / sudarytojos Ieva Kuizininė, Karolina Jakaitė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.
- Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 58: menas kaip socialinis diskursas / sudarytoja Agnė Narušytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010.
- Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 72: kultūros vadyba ir kultūros politika: kūrybingos veiklos modeliai / sudarytoja Ieva Kuizininė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2014.
- Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 84: edukacija mene, menui, per meną / sudarytoja Lina Michelkevičė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2017.
- Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 94: menas valstybėje – valstybė mene / sudarytojos Lina Michelkevičė, Aušra Trakšelytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2019.
- A Horizon of (Im)possibilities: A Chronicle of Brazil's Conservative Turn* / Eds. Katerina Hatzikidi, Eduardo Dullo. London: University of London Press, 2021. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv24w62hm> [žiūrėta 2024-03-25].
- Aleksandras Vozbinas: Šiuolaikinio meno centro veiklos analizė. *TV3.lt*, 2005 m. kovo 15 d. Prieiga per internetą: <https://www.tv3.lt/naujiena/projektai/aleksandras-vozbinas-siuolaikinio-meno-centro-veiklos-analize-n266940> [žiūrėta 2024-03-25].
- Althusser, Louis. *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and the Ideological State Apparatuses*. London: Verso, 2014.
- Astahovska, Ieva. „Globālie lielceļi“ jaunās lokalitātes / „Global Highways“ in New Localities. In: *Deviņdesmitie: laikmetīgā māksla Latvijā / Nineties: Contemporary Art in Latvia* / Ed. Ieva Astahovska. Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs / The Latvian Centre for Contemporary Art, 2010, p. 27–40.
- Berlin, Isaiah. *Four Essays on Liberty*. New York: Oxford University Press, 1969.

- Bliškevičius, Linas. Minties švytuoklė. *Kultūros barai*, 2020, Nr. 9, p. 2–8. Taip pat prieiga per internetą: https://docs.google.com/viewer?url=http://www.kulturosbarai.lt/uploads/news/id158/KB_2020_9_m_WEB.pdf [žiūrėta 2024-03-25].
- Bliškevičius, Linas. Pakui Hardware išlydint: pora minčių apie mintis. *7 meno dienos*, 2024, vasario 2, Nr. 5 (1497), p. 8–9. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.7md.lt/imgarchive/pdf/1497.pdf> [žiūrėta 2024-03-25].
- Bliškevičius, Linas. Paroda „Kontr-argumentas VI: Autsaideriai“. *7 meno dienos*, 2024, kovo 29, Nr. 13 (1505). Prieiga per internetą: <https://www.7md.lt/daile/2024-03-29/Paroda-Kontr-argumentas-VI-Autsaideriai> [žiūrėta 2024-03-25].
- Bourdieu, Pierre. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field* / Translated by Susan Emanuel. Stanford: Stanford University Press, 1996.
- Bučinskaitė, Jogintė. ŠMC ir Sapiegų rūmai: šviesių institucijų lūkestis ir saulės nuosėdos. *Artnews*, 2024, liepos 16 d. Prieiga per internetą: <https://artnews.lt/smc-ir-sapiegu-rumai-sviesiu-instituciju-lukestis-ir-saulės-nuosėdos-111351> [žiūrėta 2024-08-12].
- Budraitis, Ilya. *Dissidents among Dissidents: Ideology, Politics and the Left in Post-Soviet Russia*. London: Verso, 2022.
- Citvarienė, Dalia. Šiuolaikinis muziejus ir jo bendruomenės. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 74, p. 31–44. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2014~1464964705156/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-03-25].
- Contemporary Russian Conservatism: Problems, Paradoxes, and Perspectives* / Eds. Mikhail Suslov, Dmitry Uzlaner. Leiden: Brill, 2019.
- Connolly, William E. *The Struggle for Multifaceted Democracy under Trumpism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017.
- Curioni, Stefano Baia; Pierazzini, Marta Equi; Forti, Laura. Philosophic Money. The Contemporary Art System as a Market and Cultural Agent. *Arts*, 2020, Vol. 9, No. 4, p. 1–18. <https://doi.org/10.3390/arts9040110>
- Dailininkų ir dailėtyrininkų pareiškimas. *Šiaurės Atėnai*, 1993, vasario 19, Nr. 7 (152), p. 7.
- Dementavičius, Justinas. *Tradicijos palikimas: centro dešinės ideologinė vaizduotė Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2023.
- Debord, Guy. *Spektaklio visuomenė* / iš prancūzų k. vertė Dainius Gintalas. Vilnius: Kitos knygos, 2006.
- Diesen, Glenn. *Russian Conservatism: Managing Change under Permanent Revolution*. Lanham, MD & London: Rowman & Littlefield, 2021.
- Dovydaitytė, Linara. Socialinio meno galimybės ir ribos: projekto *Šančiai – draugiška zona* atvejis. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 74, p. 125–141. Taip pat prieiga per internetą: https://leidykla.vda.lt/Files/file/Acta_74/Acta_74_08_L_Dovydaityte_125_141.pdf [žiūrėta 2024-03-25].
- Fomina, Julija. Šiuolaikybės kuravimas: Raimundo Malašausko veikla. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 74, p. 81–94. Taip pat prieiga per internetą: https://leidykla.vda.lt/Files/file/Acta_74/Acta_74_05_J_Fomina_81_94_p.pdf [žiūrėta 2024-03-25].
- Freeden, Michael. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Oxford University Press, 1998. <https://doi.org/10.1093/019829414X.001.0001>
- Freeden, Michael. Ideology and Political Theory. *Journal of Political Ideologies*, 2006, Vol. 11, No. 1, p. 3–22. <https://doi.org/10.1080/13569310500395834>
- Fukuyama, Yoshihiro Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 1992.
- Fukuyama, Francis. US against the World? Trump's America and the New Global Order. *Financial Times*, 2016, November 11. Prieiga per internetą: <https://www.ft.com/content/6a43cf54-a75d-11e6-8b69-02899e8bd9d1> [žiūrėta 2024-03-25].
- Gaižutytė, Žilvinė. Pierre'o Bourdieu meno sociologijos principai. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2003, t. 30, p. 365–389.
- Galston, William A. *Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy*. New Haven: Yale University Press, 2018.

- Gimbutaitė, Monika. Į naujus kontekstus išsijęs Vytis: kaip besikeičiantis simbolio vartojimas siejasi su nacionalizmo temperatūra? *Politologija*, 2022, t. 106, Nr. 2, p. 89–130. <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.106.3>
- Groys, Boris. *Art Power*. Cambridge: The MIT Press, 2008. <https://doi.org/10.7551/mitpress/7469.001.0001>
- Hatzikidi, Katerina; Dullo, Eduardo. Introduction: Brazil's Conservative Return. In: *A Horizon of (Im)possibilities: A Chronicle of Brazil's Conservative Turn* / Eds. Katerina Hatzikidi, Eduardo Dullo. London: University of London Press, 2021, p. 1–33. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv24w62hm.7> [žiūrėta 2024-03-25].
- Helme, Sirje. The Soros Center for Contemporary Arts, Estonia in the Extreme Decadal. In: *Ülbed üheksa-kümendad: probleemid, teemad ja tähendused 1990. aastate eesti kunstis = Nosy Nineties: Problems Themes and Meanings in Estonian Art 1990s*. Tallin: Center for Contemporary Arts, 2001, p. 35–52.
- Homo cultus. Iš balkono. Pokalbis su Kęstučiu Kuizinu apie Šiuolaikinio meno centro virsmus. *LRT.lt*, 2022 m. liepos 21 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000225014/homo-cultus-is-balkono-pokalbis-su-kestuciu-kuizinu-apie-siuolaikinio-meno-centro-virsmus> [žiūrėta 2024-04-25].
- Hayek, Friedrich August. *The Road to Serfdom*. London: Routledge, 2006. Taip pat prieiga per internetą: https://ctheory.sitehost.iu.edu/img/Hayek_The_Road_to_Serfdom.pdf [žiūrėta 2024-04-25].
- Huntington, Samuel P. Conservatism as an Ideology. *The American Political Science Review*, 1957, Vol. 51, No. 2, p. 454–473. <https://doi.org/10.2307/1952202>
- Iš prokuratūros – gera žinia kūrėjui D. Liškevičiui: nutrauktas ikiteisminis tyrimas dėl vėliavos išniekinimo. *15 min*, 2021 m. birželio 23 d. Prieiga per internetą: <https://zmones.15min.lt/naujiena/is-prokuraturos-gera-zinia-kurejui-d-liskeviciui-nutrauktas-ikiteisminis-tyrimas-del-veliavos-isniekinimo-K1Vzk3NM5Y4> [žiūrėta 2024-04-25].
- Jablonskienė, Lolita. Procesas 2. In: *Emisija 2004 – ŠMC* / sudarytoja Linara Dovydaitytė. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2005, p. 9–10.
- J. Kryževičienės pasakojimas iš Dailininkų sąjungos konferencijos tema „Ar Šiuolaikinio meno centras vykdo nacionalinę kultūros politiką dailės srityje?“. *LRT.lt*, 2005 m. kovo 12 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000172290/kulturos-savaites-pokalbiai> [žiūrėta 2024-04-25].
- Jokubaitis, Alvydas. *Postmodernizmas ir konservatizmas*. Kaunas: Naujasis lankas, 1997.
- Jonas Petronis ir kiti. Apie šiuolaikinio meno centrą. *Mokslo Lietuva*, 2011, birželio 2, Nr. 11 (455), p. 11.
- Jonutis, Karolis. Populism and Conspiracy Theories: The Case of the Lithuanian Family Movement. *Aktualu Rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 1, Nr. 20, p. 93–107. <https://doi.org/10.51740/RT.1.20.5>
- Jonutis, Karolis; Davidavičius, Algirdas. „Liberalmarksizmo apaštalai“: „kairės“ rėminimas Lietuvos alternatyvios dešinės diskurse. *Politologija*, 2023, t. 1, Nr. 109, p. 72–108. <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.109.3>
- Jurėnaitė, Raminta. *Daugiakalbiai peizažai (1971–2021)* / sudarytojos Raminta Jurėnaitė, Ieva Koncytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2022.
- Kreuger, Anders. A Necessary Letter. *Kunstkritikk: Nordic Art Review*, February 28, 2022. Prieiga per internetą: <https://kunstkrikk.com/a-necessary-letter/> [žiūrėta 2024-04-25].
- Kubas, Sebastian. The Process of Deterioration of Liberal Democracy in the Visegrad Group Countries: Institutional Perspective. *Politologija*, 2021, t. 103, Nr. 3, p. 41–74. <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.103.2>
- Kuizinas, Kęstutis. Konteksto implikacija (šiuolaikinėje lietuvių dailėje). *Šiaurės Atėnai*, 1994, gruodžio 17, Nr. 46 (242), p. 6.
- Kuiznas, Kęstutis. Šiuolaikinio meno centro veiklos pradžia ir naujos programos bruožai. In: *Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas = Changes in Lithuanian Art 1990–1996: Institutional Aspect* / vertė Alfonsas Laučka, Laima Zabulienė. Vilnius: Tarptautinė dailės kritikų asociacija, 1997, p. 22–25.
- Kuizinas, Kęstutis. Lithuanian Art from 1988 to the Present. In: *Art of the Baltics: The Struggle for Freedom of Artistic Expression under the Soviets, 1945–1991* / Eds. Alla Rosenfeld, Norton T. Dodge. New Brunswick: Rutgers University Press, 2002, p. 354–361.
- Kuolys, Darius. Vytautas Kavolis: ko vertas liberalizmas? *Darbai ir dienos*, 2021, Nr. 75, p. 71–81. <https://doi.org/10.7220/2335-8769.75.4>

- Laruelle, Marlene. A Grassroots Conservatism? Taking a Fine-grained View of Conservative Attitudes among Russians. *East European Politics*, Vol. 39, No. 2, 2023, p. 173–193. <https://doi.org/10.1080/21599165.2022.2045962>
- Laučkaitė, Laima. Dailės institucijų laikysena postmodernistinio posūkio metu. In: *Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas = Changes in Lithuanian Art 1990–1996: Institutional Aspect* / vertė Alfonsas Laučka, Laima Zabulienė. Vilnius: Tarptautinė dailės kritikų asociacija, 1997, p. 5–10.
- Lietuvos dailė 2000–2010: dešimt metų: [parodos katalogas]* / sudarytojos Linara Dovydaitytė, Renata Dubinskaitė, Asta Vaičiulytė. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2010.
- Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas = Changes in Lithuanian Art 1990–1996: Institutional Aspect* / vertė Alfonsas Laučka, Laima Zabulienė. Vilnius: Tarptautinė dailės kritikų asociacija, 1997.
- Liškevičius, Dainius. Čia menui vietos nėra?: pokalbis su menininku, performansų kūrėju Dainiumi Liškevičiumi (kalbėjosi Jūratė Ražkovskytė). *Žmonės*, 2021, birželio 23, Nr. 25, p. 40–41.
- Lubytė, Elona. Sprendimų galia: dailininkas ir rinka. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2008, t. 50, p. 237–271. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2008~1367164648450/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].
- Lubytė, Elona. Visuotinė padėties nustatymo sistema menininkui. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 72, p. 89–116. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2014~1464878083091/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].
- Masso, Ivi. Freedom Euphoria or Post Communist Hangover? In: *Ülbed üheksa-kümnendad: probleemid, teemad ja tähendused 1990. aastate eesti kunstis = Nosy Nineties: Problems Themes and Meanings in Estonian Art on 1990s*. Tallin: Center for Contemporary Arts, 2001, p. 23–34.
- Mannheim, Karl. *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 1954. Taip pat prieiga per internetą: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4621877/mod_resource/content/1/MANNHEIM%2C%20KARL.%20Ideology%20and%20Utopia.pdf [žiūrėta 2024-04-25].
- Marksas, Karl; Engelsas, Frydrichas. *Vokiečių ideologija: naujosios vokiečių filosofijos, atstovaujamos Fojerbacho, B. Bauerio ir Štirnerio, ir vokiečių socializmo, atstovaujamo įvairių jo pranašų, kritika* / iš vokiečių k. vertė A. Kanapeckas. Vilnius: Mintis, 1974.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich. *Marx & Engels: Colected Works: Vol. 28: Marx 1857–1861*. London: Lawrence & Wishart, 1986. Taip pat prieiga per internetą: https://www.hekmatist.com/Marx%20Engles/Marx%20%20Engles%20Collected%20Works%20Volume%2028_%20Ka%20-%20Karl%20Marx.pdf [žiūrėta 2024-04-25].
- Miller, Jacob C. *Spectacle and Trumpism: An Embodied Assemblage Approach*. Bristol: Bristol University Press, 2021. <https://doi.org/10.46692/9781529212518>
- MO muziejus – koks jis? *Mo.lt*. Prieiga per internetą: <https://mo.lt/apie-muzieju/> [žiūrėta 2024-08-12].
- Narušytė, Agnė. Lietuviškų juodulių medžioklė: „Šeimos gynimo maršo“ organizatoriai ragino susidoroti su menininku. *LRT.lt*, 2021 m. gegužės 29 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1420482/agne-narusyte-lietuvisku-juoduliu-medziokle-seimos-gynimo-marso-organizatoriai-ragino-susidoroti-su-menininku> [žiūrėta 2024-04-25].
- Navikaitė, Dalia. Šiuolaikinės dailės tyrimų labirintai, arba be išvadų. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2003, t. 30, p. 353–364.
- Nežnovas, Genadijus. Ideologija ir menas. *Problemos*, 1976, Nr. 17, p. 33–42. <https://doi.org/10.15388/Problemos.1976.17.5608>
- Norris, Pippa; Inglehart, Ronald. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. <https://doi.org/10.1017/9781108595841>
- Norkus, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008. Taip pat prieiga per internetą: https://www.vu.lt/site_files/LD/Kokia_demokratija_koks_kapitalizmas.pdf [žiūrėta 2024-04-25].
- Norkus, Zenonas. *The Great Restoration: Post-Communist Transformations from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Restorations*. Leiden: Brill, 2023. <https://doi.org/10.1163/9789004683327>

- Norkus, Zenonas. *Post-Communist Transformations in Baltic Countries: A Restorations Approach in Comparative Historical Sociology*. Cham: Springer, 2023. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-39496-6>
- Norkus, Zenonas. *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Aukso žuvis, 2014. Taip pat prieiga per internetą: <https://web.vu.lt/fsf/z.norkus/files/2014/02/Du20me%C4%8Diai.pdf> [žiūrėta 2024-04-25].
- Noujeim, Gaia Maria. Art and Capitalism. *Academia Letters*, 2021, Article 2262, p. 1–6. <https://doi.org/10.20935/AL2262>
- Oakeshott, Michael. *Rationalism in Politics and Other Essays* / Foreword by Timothy Fuller. Indianapolis: Liberty Fund, 1991.
- Oakeshott, Michael. On Being Conservative. In: Oakeshott, Michael. *Rationalism in Politics and Other Essays* / Foreword by Timothy Fuller. Indianapolis: Liberty Fund, 1991, p. 407–437.
- Pažymėtos teritorijos* / sudarytojos Rūta Goštautienė, Lolita Jablonskienė. Vilnius: Tyto alba, 2005.
- Pirma klasė: kalbasi Dainius Liškevičius ir Gintaras Makarevičius. *7 meno dienos*, 2000, spalio 6, Nr. 36 (445), p. 7.
- Performansas kaip skulptūra: su Čikagos menininku Mathew Wilsonu šnekėjomės po jo bei Sigito Staniūno performanso Rotušės aikštėje. *7 meno dienos*, 1997, gegužės 2, Nr. 16, p. 8.
- Po trejus metus trukusios renovacijos Vilniuje duris atveria šiuolaikinio meno centras ir kviečia lankytojus į parodą „Sugrįžimo dienos“. *LRT Panorama*, 2024, liepos 25 d. Prieiga per internetą: <https://www.facebook.com/wat-ch/?v=1242386043416205> [žiūrėta 2024-08-12].
- Pukytė, Paulina. Meno irgi buvo. Paroda „Rūšių atsiradimas: 90-ųjų DNR“ MO muziejuje. *7 meno dienos*, 2020, sausio 10, Nr. 1 (1322). Prieiga per internetą: https://www.7md.lt/tarp_disciplinu/2019-12-20/Meno-irgi-buvo [žiūrėta 2024-08-12].
- Rak, Joanna. The Sovereignty of the Visegrád Group Political Nations in 2008–2019: From Abusing Neo-Militant Democracy to Quasi-Militant Democracy. *Parlamento studijos / Parliamentary Studies*, 2021, Nr. 31, p. 65–84. <https://doi.org/10.51740/ps.vi31.776>
- Rawls, John. *Politinis liberalizmas* / iš anglų k. vertė Algirdas Degutis. Vilnius: Eugrimas, 2002.
- Rindzevičiūtė, Eglė. Identitetas ir saugumas Lietuvos kultūros politikos diskursuose. In: *Pažymėtos teritorijos* / sudarytojos Rūta Goštautienė, Lolita Jablonskienė. Vilnius: Tyto alba, 2005, p. 11–30.
- Robinson, Paul. *Russian Conservatism*. Ithaka: Cornell University Press, 2019. <https://doi.org/10.7591/9781501747366>
- Shcherbak, Andrey. Russia's "Conservative Turn" after 2012: Evidence from the European Social Survey. *East European Politics*, 2023, Vol. 39, No 2, p. 194–219. <https://doi.org/10.1080/21599165.2022.2084077>
- Sorošo šiuolaikinio meno centras Lietuvoje: pokalbis su centro direktore Raminta Jurėnaite. *Šiaurės Atėnai*, 1993, liepos 16, Nr. 28 (173), p. 3.
- Stallabras, Julian. *Contemporary Art: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Stasinski, Robert. *The Conservative Turn: Formation of a Right-wing Discourse around the Exhibition Sztuka Polityczna in Warsaw: [Dissertation]*. Swedish: Upsala Universitet, 2023. Prieiga per internetą: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-514565> [žiūrėta 2024-04-25].
- Stasiulevičius, Aloyzas. Ar reikalingas Lietuvai destruktivus, griaunamasis menas? *LRT.lt*, 2014 m. gegužės 14 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/43357/aloyzas-stasiulevicius-ar-reikalingas-lietuvai-destruktyvus-griaunamasis-menas> [žiūrėta 2024-04-25].
- Stoškus, Krescencijus. Kongresas tarp kongresų. *Lietuvos kultūros kongresas*. Prieiga per internetą: <https://xar5000.wixsite.com/kulturos-kongresas/apie-kongresa> [žiūrėta 2024-04-25].
- Suslov, Mikhail; Uzlaner, Dmitry. Dilemmas and Paradoxes of Contemporary Russian Conservatism: Introduction. In: *Contemporary Russian Conservatism: Problems, Paradoxes, and Perspectives* / Eds. Mikhail Suslov, Dmitry Uzlaner. Leiden: Brill, 2019, p. 3–35. https://doi.org/10.1163/9789004408005_002
- Šapoka, Kęstutis. (Šiuolaikinio) meno institucija kaip ideologinė medija. *Lietuvos kultūros tyrimai*, 2018, Nr. 10, p. 111–124. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2018~1577551806761/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].

- Šapoka, Kęstutis. *Lietuvių dailės kritika kaip ideologija*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022.
- Šapoka, Kęstutis. Lietuvos dailės (istorijos) kanono kaita: vėlyvasis sovietmetis ir nepriklausomybės laikotarpis. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2022, t. 51, Nr. 2, p. 7–54. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2022.2.36>
- Šapoka, Kęstutis. XIX a. antros pusės Rusijos slavofilų ir dešiniųjų narodnikų liaudiškumo mitologemos XXI a. pradžios Rusijos putiniškojo režimo propagandoje. *Aktualu Rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 2, Nr. 22, p. 8–45. <https://doi.org/10.51740/RT.2.22.1>
- Šaulauskas, Marius Povilas. Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą. *Problemos*, 1998, t. 53, p. 5–24. <https://doi.org/10.15388/Problemos.1998.53.6904>
- Šaulauskas, Marius Povilas. Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą? *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 1998, t. 2, Nr. 2, p. 77–94. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1998.2.6759>
- Šaulauskas, Marius Povilas. Metodologinis pokomunistinės revoliucijos iššūkis. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 1999, t. 6, Nr. 4, p. 17–27. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1999.4.7013>
- Šermukšnytė, Rūta; Banachas, Vasilis; Choma, Ivanas; Hnidik, Irina; Koniuchovas, Serhijus; Kulevičius, Salvijus; Kurdina, Julija; Kuzminas, Romanas; Laužikas, Rimvydas; Lisejko, Jaroslavas; Verbicka, Polina; Žukauskienė, Odeta. *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.
- Šerpetis, Kęstutis. Postkomunizmo ir postliberalizmo paradai: konvergencija ar koegzistencija? *Politologija*, 2017, t. 88, Nr. 4, p. 163–177. <https://doi.org/10.15388/Polit.2017.4.11168>
- Šiuolaikinio meno centro erdvės vilioja ir tradicinės dailės kūrėjus. *Delfi.lt*, 2005 m. kovo 7 d. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/siuolaikinio-meno-centro-erdves-vilioja-ir-tradicines-dailes-kurejus-6191283> [žiūrėta 2024-04-25].
- ŠMC – 15 metų: institucijos 15 metų veiklos katalogas / sudarytojai Kęstutis Kuizinas, Julija Fomina. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2007.
- The Post-Soviet Politics of Utopia: Language, Fiction and Fantasy in Modern Russia* / Eds. Mikhail Suslov, Per-Arne Bodin. London: Tauris, 2020. <https://doi.org/10.5040/9781788317078>
- Thompson, Michael J. America's Conservative Landscape: The New Conservatism and the Reorientation of American Democracy. In: *Confronting the New Conservatism: The Rise of the Right in America* / Ed. Michael J. Thompson. New York: New York University Press, 2007, p. 9–30. <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814784259.003.0005>
- Traverso, Enzo. *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right* / Translated by David Broder. London: Verso, 2019.
- Trilupaitytė, Skaidra. XX a. pabaigos kultūros karai ir posovietinio dailės gyvenimo lūžiai. In: *Pažymėtos teritorijos / sudarytojos Rūta Goštautienė, Lolita Jablonskienė*. Vilnius: Tyto alba, 2005, p. 43–69.
- Trilupaitytė, Skaidra. Globalūs XXI a. muziejai, SRGF ir Vilniaus kultūrinio planavimo retorika. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2008, t. 50, p. 273–293. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2008~1367164649097/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].
- Trilupaitytė, Skaidra. Kiekvienas yra menininkas? Kritinės pastabos apie postmoderniąją kūrybiškumo sampratą. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2014, t. 72, p. 73–87. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2014~1464877478556/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].
- Trilupaitytė, Skaidra. *Kūrybiškumo galia?: neoliberalistinės kultūros politikos kritika*. Vilnius: DEMOS kritinės minties institutas, 2015.
- Trilupaitytė, Skaidra. *Lietuvos gyvenimas ir institucijų kaita: sovietmečio pabaiga – nepriklausomybės pradžia*. Vilnius: Artseria, 2017.
- Trilupaitytė, Skaidra. Meninio aktyvizmo įmuziejimas. Arba kritika kaip ekspozicijos objektas. *Lietuvos kultūros tyrimai*, 2019, Nr. 11, p. 96–110. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2019~1611855345704/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-04-25].
- Trispalvė, cepelinas ir kibinas: su Audriumi Novicku kalbasi Alfonsas Andriuškevičius. *Šiaurės Atėnai*, 2005, gegužės 7, Nr. 747, p. 6–7.

- Ulinskaitė, Jovilė. Lietuvos politinės partijos populizmo amžiuje: 2016 ir 2020 m. Seimo rinkimų programų turinio analizė. *Politologija*, 2021, t. 101, Nr. 1, p. 52–77. <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.101.2>
- Viešas laiškas dėl menininkui Dainiui Liškevičiui pareiktų kaltinimų valstybinių simbolių išniekinimu (*Meno organizacijų grupė*). *Artnews*, 2021 m. birželio 19 d. Prieiga per internetą: <https://artnews.lt/viesas-laiskas-del-menininkui-dainiui-liskeviciui-pareikstu-kaltinimu-valstybiniu-simboliu-isniekinimu-64936> [žiūrėta 2024-04-25].
- Valatkevičius, Jonas. Children of revolution. Menininko biografijos bandymas. In: *Emisija 2004 – ŠMC* / sudarytoja Linara Dovydaitytė. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2005, p. 52–57.
- Veličkaitė, Lidija. Piliakalnių šviesa dailininkės Gražinos Vitartaitės kūryboje. *Lietuvos aidas*, 2017, liepos 22, p. 2. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.aidas.lt/lt/kultura/article/16962-07-22-piliakalniu-sviesa-dailininkes-grazinos-vitartaites-kuryboje> [žiūrėta 2024-04-25].
- Viso pasaulio negana?: su Galmantu Sasnausku kalbasi Raimundas Malašauskas. *7 meno dienos*, 2000, spalio 20, Nr. 38 (447), p. 7.
- Warpechowski, Zbigniew. *Konserwatyzm awangardowy*. Kraków: Otwarta pracownia, 2014.
- Zaremba, Aurimas. Ar egzistuoja radikali dešinė Lietuvoje? *Politologija*, 2013, t. 71, Nr. 3, p. 46–77. <https://doi.org/10.15388/Polit.2013.3.1732>
- Будрайтскис, Илья. *Мир, который построил Хантингтон и в котором живём все мы. Парадоксы консервативного поворота в России*. Москва: Издательство книжного магазина «Циолковский», 2020.
- Гройс, Борис. Московский романтический концептуализм = Moscow Romantic Conceptualism. *А-Я (журнал неофициального русского искусства)*, 1979, Но. 1, с. 1–11. Taip pat prieiga per internetą: https://monoskop.org/images/f/f3/Groys_Boris_1979_Moscow_Romantic_Conceptualism_EN_RU.pdf [žiūrėta 2024-04-25].
- Гройс, Борис. *Gesamtkunstwerk Сталин*. Москва: Ад Мргинем Пресс, 2013.
- Котов, Максим. Москвичам показали «дно» современного российского театра. *Ридус*, 14 мая 2015. Prieiga per internetą: <https://www.ridus.ru/moskvicham-pokazali-dno-sovremennogo-rossijskogo-teatra-185588.html> [žiūrėta 2024-04-25].
- Политическая экономия: учебник* / составители К. В. Островитянов, Д. Т. Шепилов, Л. А. И. Леонтьев, Д. Лаптев, И. И. Кузьминов, Л. М. Гатовский. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1954.
- Юрчак, Алексей. *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*. Москва: Новое литературное обозрение, 2014